

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Πολιτιστικές ανταλλαγές ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο κατά τη διάρκεια της Μέσης και Υστερης Εποχής του Χαλκού.

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Φιλτζανίδη Γεωργία

ΡΟΔΟΣ , Ιούνιος 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Φιλτζανίδη Γεωργία

A.M: 4352015032

*Πολιτιστικές ανταλλαγές ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο κατά τη διάρκεια της Μέσης και
Ύστερης Εποχής του Χαλκού.*

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: **Κουσούλης Η.Μ. Παναγιώτης**

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: **Στεφανάκης Ι. Μανόλης, Συρόπουλος Σπυρίδων**

ΡΟΔΟΣ, Ιούνιος 2018

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών, «Αρχαιολογία της Ανατολική Μεσογείου από την Προϊστορική Εποχή έως τη Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή», υπό την επίβλεψη της Καθηγήτρια κυρίας Παναγιωτάκη Μαρίνας.

Θα ήθελα λοιπόν να ευχαριστήσω θερμά, πρώτα απ' όλα την κυρία Παναγιωτάκη, κυρίως για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και την υπομονή που έκανε κατά τη διάρκεια υλοποίησης της διπλωματικής μου εργασίας. Όπως επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω για την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγη για την επίλυση διάφορων θεμάτων τους κυρίους Κουσούλη Η.Μ. Παναγιώτη, Στεφανάκη Ι. Μανόλη και Συρόπουλο Σπυρίδωνα.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω και στους κυρίους Βυρίνη Αθανάσιο και Πάχο Κωνσταντίνο για της αμέριστη υποστήριξη και κατανόηση που μου έδειξαν ώστε να μπορέσω να φέρω εις πέρας τις μεταπτυχιακές μου σπουδές.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω προς την οικογένειά μου και κυρίως τους γονείς μου Τίτο και Μαρία για την διαχρονική συμπαράστασή τους και τη στήριξη των επιλογών μου.

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	8
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
1.1 Μεθοδολογία μελέτης.....	10
1.2 Στόχοι της μελέτης.....	12
1.3 Σημασία του εμπορίου.....	13
1.4 Επίπεδα σχέσεων.....	19
2. ΚΡΗΤΗ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ.....	22
2.1 Ιστορικό πλαίσιο.....	22
2.2 Ζήτημα σχετικής χρονολόγησης.....	25
3. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ-ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ.....	31
3.1 Απλή ανταλλαγή αντικειμένων.....	32
3.2 Τεχνοτροπία.....	37
3.3 Αντικείμενα κύρους και η σημασία τους.....	77
3.4 Αντικείμενα με θρησκευτικομαγικές προεκτάσεις.....	84
4.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	105
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	108
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	110
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	111
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	115

Συντομογραφίες

AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
ASOR	<i>American Schools of Oriental Research</i>
BSA	<i>British School of Athens</i>

Βραχυγραφίες

ΜΜ	<i>Μεσομινωική περίοδος</i>
ΠΜ	<i>Πρωτομινωική περίοδος</i>
ΥΜ	<i>Υστερομινωική</i>

Περίληψη

Η Εποχή του Χαλκού ή αλλιώς χαλκοκρατία είναι η όψιμη προϊστορία, η οποία χαρακτηρίζεται από μία οικονομία βασισμένη στη χρήση μετάλλων που ήταν απαραίτητα για την κατασκευή χάλκινων τεχνέργων όπως είναι για παράδειγμα τα όπλα και τα εργαλεία. Η διάρκεια της Εποχής του Χαλκού καλύπτει χρονικά περίπου δύο χιλιετίες και διαιρείται στην Πρώιμη (3300-2000 π.Χ.), στη Μέση (2000-1600 π.Χ) και την Ύστερη Εποχή (1600-1100 π.Χ.). Την Εποχή του Χαλκού σημειώνεται πολιτισμική και πολιτιστική ανάπτυξη στις περιοχές της ανατολικής μεσογείου. Η Αίγυπτος και η Κρήτη παρουσιάζουν άνθιση κατά τη διάρκεια της εποχής αυτής και λόγω της γειννιάσής τους εμφανίζουν κοινά πολιτιστικά στοιχεία. Οι πολιτισμοί αυτοί, πρέπει να αναφερθεί, ότι αποτελούν διαφορετικού μεγέθους πολιτισμοί.

Η ανάγκη για αναζήτηση μετάλλων οδήγησε τους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου της εποχής του χαλκού στην ανάπτυξη εμπορικών επαφών που οδήγησαν με τη σειρά τους στη δημιουργία ενός δικτύου ανταλλαγών. Η μεσόγειος έγινε ένας δρόμος που ένωσε τις περιοχές με σκοπό την ανταλλαγή προϊόντων. Ωστόσο, δια μέσου αυτής, εκτός από την ανταλλαγή προϊόντων παρατηρείται ότι οι πολιτισμοί «ανταλλάσσουν» και πολιτισμικές πεποιθήσεις οι οποίες θα αναζητηθούν στην παρούσα εργασία.

Πιο συγκεκριμένα, θα γίνει μια προσπάθεια αναζήτησης πολιτισμικών σχέσεων ανάμεσα στους δύο πολύ μεγάλους και αρχαίους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου, της Αιγύπτου και της Κρήτης, οι οποίοι μεσουράνησαν κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, και όχι μόνο, αλλά η συγκεκριμένη εργασία θα περιοριστεί στα χρονικά πλαίσια της συγκεκριμένης εποχής. Η αναζήτηση αυτή αρχικά θα βασισθεί σε αντικείμενα που κυρίως εισήχθησαν από την Αίγυπτο στην Κρήτη. Ως πρώτος στόχος της έρευνας είναι να διερευνηθούν τα προϊόντα ανταλλαγής των περιοχών αυτών. Τα προϊόντα θα αναλυθούν συγκριτικά με προσεγγίσεις των τεχνολογιών τους που πιθανότατα να μεταλαμπαδεύτηκαν από την Αίγυπτο στην Κρήτη. Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζει η εισαγωγή στην Κρήτη και θρησκευτικομαγικών ιδιοτήτων που μαζί με ορισμένα από τα αντικείμενα, όπως ο σκαραβαίος και η Ταουέρετ, φανερώνουν την πιο στενή σχέση ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο.

Συνεπώς στην εργασία αυτή θα γίνει μια προσπάθεια να παρουσιαστεί η σχέση ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο σε τρία διαφορετικά επίπεδα (δηλ. απλή ανταλλαγή

προϊόντων, ανταλλαγή τεχνολογίας και τεχνοτροπίας μέσα από τοιχογραφίες και τέλος θρησκευτικομαγικών ιδιοτήτων).

Abstract

The Bronze Age is the late prehistorical era, characterized basically by an economy which is dependent upon the use of metals used first and foremost for the manufacturing of weapons. The duration for the Bronze Age is estimated about two millenniums, divided into three periods, the Early (3300-2000 BC), the Middle (2000-1600 BC) and the Late (1600- 1100 BC). Throughout the Bronze Age there is both cultural and civilizing development noticed in the Eastern Mediterranean, especially Egypt and Crete which are both traversing through a golden era. Thus, both Egypt and Crete as they are blooming share common cultural elements due to their proximity.

The Eastern Mediterranean of that time was in great need for metal, this need, led to development of commercial contacts which resulted in the creation of a significant network of exchanges, that brings cultural of exchanges as well. The Mediterranean Sea became a cross road, which connected regions in order to exchange products. It is a proven fact that exchanging products commerce cultural exchange as well. This cultural interaction will be sought in this present research.

To be more specific, an attempt to research and pinpoint the cultural relations of the two most profound ancient civilizations in the Eastern Mediterranean Egypt's and Crete's, will be made so as to present the timeframes during the Bronze Age. Beginning from the objects which were mainly imported from Egypt to Crete. Furthermore, an approach will be made to address the style most likely adopted by Egypt in Crete. Thus, the most interesting part of this research is that the objects will be analyzed in comparison to the manner in which approached according to art style, having entered Crete. Finally, apart from all the other objects presenting religious – magic attributes, there are objects such as the scarab and Taweret which also unveil closeness of Crete – Egypt relationship.

This relationship will be presented at three different levels. Firstly, the simple exchange of projects. Secondly, by examine wall paintings. Finally, taking into account the religious – magic properties.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Επιλέγοντας το θέμα αυτό για τη διπλωματική εργασία γνώριζα ότι είναι ένα θέμα που έχει συζητηθεί πολλές φορές, ίσως γιατί είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα θέματα, να αναζητά κανείς, δηλαδή, τις αποδείξεις – ενδείξεις που φανερώνουν την τόσο πρώιμη επαφή δύο πολιτισμών και μάλιστα δύο πολιτισμών που κατατάσσονται στους αρχαιότερους. Τα συμπεράσματα γίνονται υποκειμενικά καθώς δεν υπάρχουν αρχαίες πηγές που να επιβεβαιώνουν τις σχέσεις ανταλλαγής. Ως τεκμήρια των σχέσεων που συνδέουν την Αίγυπτο και την Κρήτη αποτελούν τα αντικείμενα που έχουν έρθει στο φως από ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στις περιοχές αυτές. Τα τεκμήρια αυτά μαρτυρούν τον τρόπο ζωής, τις διατροφικές συνήθειες που επικρατούσαν κλπ. Βέβαια στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι αυτό δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό για τον πολιτισμό της Αιγύπτου, μιας και εκεί έχουν διατηρηθεί πολλά τρόφιμα, είδη ρουχισμού και γραπτές πηγές που βοήθησαν στην άντληση πληροφοριών για τον πολιτισμό αυτό.

Αρχικά λοιπόν καθώς προσπαθούσα να σκεφτώ με ποιον τρόπο θα μπορέσω να παρουσιάσω τα διαφορετικά επίπεδα σχέσεων ανάμεσα στους δύο αυτούς πολιτισμούς και μελετούσα αντικείμενα παράλληλα, συνειδητοποίησα το πόσο αξιοθαύμαστο είναι το γεγονός δύο τόσο πρώιμοι πολιτισμοί να είχαν έρθει τόσο κοντά, μιας και η μεταφορά και υιοθέτηση μιας θεότητας από τον έναν πολιτισμό στον άλλον αποτελεί ένα στενό δεσμό ανάμεσά τους.

Θα γίνει, λοιπόν, λόγος για δύο πολιτισμούς, της Αιγύπτου και της Κρήτης. Μέσα από ορισμένα ευρήματα που θα αναφερθούν στη συνέχεια και που αποτέλεσαν προϊόντα ανταλλαγής, θα γίνει φανερό ότι οι άνθρωποι της εποχής εκείνης διέσχιζαν θάλασσες και δάμαζαν τα κύματα με στόχο την παράδοση των προϊόντων στον απέναντι τόπο. Από την 3^η χιλιετία η Κρήτη βρέθηκε στο μέσο εμπορικών συναλλαγών πράγμα που την βοήθησε πολύ στην ανάπτυξη του πολιτισμού της¹. Ειδικά όταν κάποιος ερευνά την περίοδο της 2^{ης} χιλιετίας στην Κρήτη έρχεται αντιμέτωπος με πολλά προϊόντα που προέρχονται από την Αίγυπτο και αντίστοιχα στην Αίγυπτο συναντώνται αντικείμενα με προέλευση από

---

¹ Παπαζώη 2000, 9

την Κρήτη. Η συναλλαγή αυτή συνεχίζεται και μέχρι την 1^η χιλιετία π.Χ.². Επιπροσθέτως στην παρούσα εργασία θα γίνει μια προσπάθεια να αναδειχθεί το αποκορύφωμα της επαφής των δύο πολιτισμών και τα στάδια – επίπεδα πριν φτάσει εκεί. Πρέπει επίσης να ειπωθεί ότι η σειρά που ακολουθείται στην παρουσίαση των αντικειμένων δεν είναι χρονολογική, διότι δόθηκε βάση στα επίπεδα ανταλλαγής ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναφερθεί ο τρόπος που θα αναπτυχθεί η μελέτη με ουσιαστικές λεπτομέρειες για να δοθεί η ευκαιρία στον αναγνώστη να γνωρίσει τον τρόπο σκέψης που θα οδηγήσει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα. Επιπροσθέτως, θα γίνει αναφορά και στις κοινωνικο-εμπορικές συνθήκες που επικρατούν στην Ανατολική Μεσόγειο, ώστε να ενταχθεί ο αναγνώστης στο ευρύτερο κλίμα που επικρατούσε στην περιοχή της Κρήτης, της Αιγύπτου και των γύρω περιοχών (πάντα στο ιστορικό πλαίσιο της Εποχής του Χαλκού). Στο δεύτερο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά στην ανασκαφική έρευνα αλλά και θα επισημανθούν οι πιο συγκεκριμένες εμπορικές σχέσεις των δύο πολιτισμών (Κρήτης-Αιγύπτου). Στο τρίτο κεφάλαιο θα παρατεθούν ορισμένα αντικείμενα ανταλλαγής, έτσι ώστε να γίνει φανερός ο πλούτος των αντικειμένων που είχαν ανταλλαχθεί ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο. Θα συμπληρωθούν επίσης η τεχνοτροπία με βάση τους Χαναανικούς αμφορείς και τις τοιχογραφίες από το Tell el Dabca. Τέλος θα δοθεί βάση στον σκαραβαίο και βεβαίως το αποκορύφωμα της εργασίας θα αποτελέσει η Ταουέρετ και οι θρησκευτικομαγικές της ιδιότητες αλλά και η διάδοσή της στην κυρίως Ελλάδα. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα παρατεθούν τα συμπεράσματα που θα βασίζονται στο ότι οι πολιτισμοί αυτοί είχαν πολυσύνθετες, πολυεπίπεδες σχέσεις με διάρκεια και βάθος.

---

² Παπαζώη 2000, 9

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Μεθοδολογία μελέτης

Ξεκινώντας τη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας και διαβάζοντας άρθρα με θέμα τις σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο, έγινε αμέσως σαφές το πόσο περίπλοκα είναι τα πράγματα όταν μελετά κανείς τις σχέσεις ανάμεσα σε δύο λαούς και μάλιστα τη συγκεκριμένη εποχή, του Χαλκού.

Στο κεφάλαιο αυτό αρχικά θα πρέπει να εξεταστεί ο τίτλος της διπλωματικής εργασίας. Τι σημαίνει πολιτιστικές ανταλλαγές; Πως μπορούν να μελετηθούν οι σχέσεις που μπορεί να είχαν οι λαοί μεταξύ τους; Ξεκινώντας λοιπόν θα γίνει μια προσπάθεια να απαντηθούν - όσο γίνεται - τα ερωτήματα αυτά και στη συνέχεια θα αναζητηθεί η πολυσύνθετη σχέση που υπήρχε ανάμεσα σε Αίγυπτο και Κρήτη.

Ως γνωστόν ο όρος πολιτισμός αναφέρεται στο σύνολο της υλικής και πνευματικής κληρονομιάς που χαρακτηρίζει μια κοινωνική ομάδα και συνοδεύεται από τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις ιδεολογίες, τα ήθη, τα έθιμα, τις τέχνες κ.α.³ Είναι αναγκαία όμως η διάκριση ανάμεσα στον πνευματικό πολιτισμό ή κουλτούρα (culture) και στον υλικό ή τεχνολογικό πολιτισμό (civilization). Πιο συγκεκριμένα, ο όρος πολιτιστικός δηλώνει τον υλικό και τεχνολογικό πολιτισμό, οι οποίοι σε συνδυασμό βοηθούν στην ανάπτυξη του πολιτισμού⁴.

Στην εργασία αυτή θα γίνει προσπάθεια, μέσω των υλικών και των αντικειμένων που είναι γνωστά πως ανταλλάχθηκαν μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου, να διεξαχθεί ένα συμπέρασμα που θα σχετίζεται με το βάθος και την ένταση των σχέσεων ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πολιτισμούς. Η προσπάθεια αυτή θα ενταχθεί σε ένα ιστορικό πλαίσιο στο οποίο θα γίνει αναφορά στις γενικότερες σχέσεις που υπήρξαν την περίοδο της Μέσης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ανατολική μεσόγειο. Εύλογο είναι το γεγονός πως οι σχέσεις ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο πρέπει να διερευνηθούν σε ένα

---

³ Χαραλαμπίκης 2014, 1313

⁴ Χαραλαμπίκης 2014, 1313-1314

γενικότερο γεωγραφικό πλαίσιο, ώστε τα συμπεράσματα που θα διεξαχθούν να είναι περισσότερο ασφαλή.

Η μεθοδολογία λοιπόν της μελέτης αυτής θα βασισθεί στην εύρεση και στη μελέτη των προϊόντων που σχετίζονται με την Κρήτη και την Αίγυπτο. Τα προϊόντα αυτά θα διαχωρισθούν ανάλογα με το αν αποτέλεσαν ένα απλό προϊόν ανταλλαγής, αν είναι αντικείμενα που προσέφεραν γνώσεις τεχνολογίας που πιθανόν να υιοθετήθηκαν από τους πολιτισμούς και τέλος αν αποτελούν αντικείμενα που είχαν βαθύτερο και περισσότερο πνευματικό – θρησκευτικό χαρακτήρα, τον οποίο και μετέφεραν μαζί τους στην Κρήτη. Τέλος, θα γίνει και αναφορά στον τρόπο πρόσληψης των αντικειμένων αυτών στον εκάστοτε πολιτισμό. Ανακεφαλαιωτικά η μελέτη αυτή θα κάνει μια προσπάθεια να διαχωρίσει τις μακροχρόνιες σχέσεις Κρήτης Αιγύπτου σε τρία κλιμακωτά επίπεδα, πρώτο επίπεδο η απλή ανταλλαγή προϊόντων, δεύτερο επίπεδο η υιοθέτηση τεχνολογίας και τρίτο επίπεδο η εισαγωγή θρησκευτικομαγικών ιδιοτήτων (με αποκορύφωμα την Taweret) από την Αίγυπτο στην Κρήτη.

Στο σημείο αυτό πρέπει να ειπωθεί ότι βασικό κομμάτι της βιβλιογραφίας στη διπλωματική αυτή αποτέλεσε το «Πολιτισμικές σχέσεις Κρήτης – Αιγύπτου» (+ Κατάλογος) . 2000 από όπου αντλήθηκαν πολλές πληροφορίες αλλά και εικόνες αντικειμένων, το άρθρο του **Cline, H. Eric**. 1991. “Contact and Trade or Colonization? Egypt and the Aegean in the 14th -13th Centuries B.C. *Trade with and within Mycenaean Palatial Civilization: 1600-1200 B.C.*, University of Texas: 7-36 όπως επίσης και το **Παπαδημητρίου Ν., Κρίγκα Δ.** 2012. “ ‘Peripheries’ versus ‘cores’: The integration of secondary states into the world-system of the Eastern Mediterranean and the Near East in the Late Bronze Age (1600-1200 BC)” *Exchange Networks and Local Transformations*. (επιμ.) Maria Emanuela Alberti: 9-21 από τα οποία αντλήθηκαν πληροφορίες για το ιστορικό πλαίσιο και τις εμπορικές επαφές της Αιγύπτου με το Αιγαίο και φυσικά το πολύτιμο έργο του Arthour Evans, *The Palace of Minos at Knossos*.

Πληροφορίες για την Taweret προήλθαν κυρίως από το άρθρο του **Weingarten, J.** 1991. “The Transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius: A Study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age *Studies in Mediterranean*” *Studies in Mediterranean Archaeology* Vol. LXXXVIII: 3-16 και το **Weingarten, J.** 1991. “The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice”

Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology (επιμ.) Luca Bombardieri Vol I: 371-378.

Σημαντική μελέτη όσο αφορά στον σκαραβαίο για την παρούσα εργασία είναι του **Πλάτων Ελευθέριος**, 2006. «Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχόμενων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου», *Πρακτικά Συνεδρίου Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή*, Γερμανία 19-21/5/2006, 305-324.

Πολλά ακόμα είναι τα άρθρα που μελετήθηκαν και τα οποία θα παρατεθούν στη βιβλιογραφία. Ορισμένα από αυτά είναι της **Shaw, M.C.** 1970 'Ceiling Patterns from the Tomb of Herzefa' *AJA* 74: 25-30 για την οροφή του τάφου Herzefa στην Αίγυπτο και της **Mayhew A., Neale C. Walter (κ.ά.)**, «Markets in the Ancient Near East: A Challenge to Silver's Argument and use of Evidence, *The Journal of Economic History*, Vol 45, No 1, Μάρτιος 1985: 127-134 (jstor ημερομηνία πρόσβασης 29/5/17) για το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου.

1.2 Στόχοι της μελέτης

Στόχος της μελέτης αυτής είναι να διερευνηθεί αρχικά η γενικότερη εικόνα της Ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια της Μέσης και Ύστερης εποχής του χαλκού. Υπάρχει επαφή της Κρήτης με την Αίγυπτο που βρίσκεται στα νότια της ή κινήθηκε και ανατολικά προς τη Συρία και την Παλαιστίνη. Η Κρήτη κινήθηκε μόνο προς τον Νότο ή είχε και επαφές και με νησιά που βρίσκονταν στη βόρεια πλευρά της; Ποιες ήταν οι εμπορικές συνθήκες στην Ανατολική Μεσόγειο την περίοδο εκείνη; Αυτά θα είναι ορισμένα ερωτήματα που θα απαντηθούν στο δεύτερο κεφάλαιο.

Στόχος του τρίτου κεφαλαίου είναι να διερευνηθούν αναλυτικότερα τα τρία επίπεδα σχέσεων με αποκορύφωμα την υιοθέτηση της πολυσύνθετης ιδιότητας της Taweret από την Αίγυπτο στην Κρήτη, πράγμα που φανερώνει την ουσιαστικότερη και ιδιαίτερη επαφή ανάμεσα στους δύο αυτούς πολιτισμούς.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο θα αναφερθούν τα συμπεράσματα που θα διεξαχθούν μετά από την ολοκλήρωση της μελέτης. Στόχος της μελέτης αυτής είναι να αναδειχθεί η πολυεπίπεδη και βαθύτερη σχέση ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο.

1.3 Σημασία του εμπορίου

Πότε άραγε οι πολιτισμοί ξεκίνησαν να επικοινωνούν μεταξύ τους διαμέσου της θάλασσας; Είναι ένα ερώτημα που δύσκολα μπορεί να απαντηθεί και για να απαντηθεί χρειάζεται διεπιστημονική έρευνα. Ακόμη κι όταν απαντηθεί σίγουρα θα δημιουργηθούν κενά σε ορισμένα σημεία της έρευνας που δε θα μπορούν να απαντηθούν. Πρέπει αρχικά για να γίνει μια σύνθεση της εικόνας του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Μεσόγειος είναι μια θάλασσα κλειστή σαν μια λίμνη σχετικά ήρεμη που αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη του εμπορίου. Είναι η θάλασσα που βρίσκεται στο κέντρο και περικλείεται από αρχαίους πολιτισμούς. Είναι μια θάλασσα που ενδείκνυται για όσους θέλουν να κάνουν εμπόριο και να περάσουν σε περιοχές που βρίσκονται απέναντι μιας και δεν υπάρχουν κίνδυνοι στη ναυτιλία.

Ήδη οι πρώτες θαλάσσιες επαφές χρονολογούνται στη Νεολιθική εποχή με αντικείμενο ανταλλαγής τον οψιδιανό, ένα υλικό που χρησιμοποιήθηκε από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους.

Αρχαίες επίσης πηγές είναι εκείνες του Θουκυδίδη και του Στράβωνα με τον Θουκυδίδη στο έργο του *Ιστορία* να αναφέρει «Ο πρώτος, που καθώς ξέρουμε από την προφορική παράδοση, απέκτησε ναυτικό ήταν ο Μίνως, που κυριάρχησε στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής θάλασσας» και μετέπειτα ο Στράβωνας αναφέρει ««Θρυλείται η θαλασσοκρατία του Μίνωα και η θαλασσοπλοΐα των Φοινίκων»⁵

Η Κρήτη μιας και ασχολούνταν για χρόνια με τη ναυτιλία κατάφερε να πάρει στα χέρια της τον έλεγχο της θαλάσσιας εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα, η Κρήτη ερχόταν σε επαφή με τα Κύθηρα, τη Θήρα, τη Μήλο, την Αίγινα που αποτελούσαν τους ενδιάμεσους σταθμούς, τις Μυκίνες και την Πύλο⁶. Πολλά δείχνουν ότι οι πολιτισμοί αυτοί δεν χρειάζονταν διερμηνείς στις εμπορικές επαφές που είχαν μεταξύ τους. Οι Κυκλάδες είχαν ανεπτυγμένη βιοτεχνική παραγωγή και είχαν εμπορικές επαφές με βόρειες περιοχές έως τη σημερινή Βουλγαρία, την Τροία και τη Σικελία. Όσο αφορά στις εισαγωγές δεν υπάρχει έντονη δραστηριότητα με βάση τους τάφους που έχουν ανασκαφεί. Εισήγαγαν κυρίως χαλκό από την Κύπρο και σιτάρι από την Κρήτη.

Πιθανό είναι επίσης, πλοιοκτήτες με πλήρωμα πρόσωπα της οικογένειάς τους ή φτωχούς αγρότες ξεκινούσαν το ταξίδι τους έχοντας στο πλοίο αντικείμενα, όπως διάφορα οικιακά σκεύη, αγγεία, ειδώλια κ.ά. Στο πλοίο βρίσκονταν και τεχνίτες που

---

⁵ Τζαμτζής 2003, 48

⁶ Τζαμτζής 2003, 49

εκμεταλλεύονταν τις πρώτες ύλες πάνω στο πλοίο⁷. Οι εμπορικές αυτές επαφές πραγματοποιούνταν την άνοιξη και το καλοκαίρι γιατί όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Ησίοδος «Τον χειμώνα δεν υπάρχει δυνατότητα για δουλειές στη θάλασσα. Όταν πλησιάζει ο χειμώνας καλόν είναι να τραβάει κανένας το καράβι του στη στεριά και να το κρατάει προφυλαγμένο πίσω από έναν τοίχο, να βγάζει τον πείρο για να μη μαζεύονται τα νερά μέσα στο κύτος, να μεταφέρονται στο σπίτι τα ξάρτια, τα πανιά και το τιμόνι και να περιμένει ο ναυτικός ξανά την καλοκαιριά. Όταν έρχεται η καλή εποχή μπορεί ο έμπορος ναυτικός να ξαναρχίσει την άνοιξη τη δραστηριότητα του»⁸.

Μετά όμως από το 1460 οι Μυκηναίοι κατακτούν την Κρήτη και συνεχίζουν αυτοί το εμπόριο. Οι Μυκηναίοι φαίνεται να ταξίδεψαν στην Ιταλία, την Τροία, την Συρία, την Αίγυπτο και την Παλαιστίνη.

Οι ανταλλαγές ανάμεσα σε δύο λαούς εύλογα μπορούν να ταυτιστούν ή να σχετιστούν με το εμπόριο. Όσο αφορά στο εμπόριο πρέπει επίσης να γίνει διάκριση ανάμεσα στο τοπικό εμπόριο και στο εμπόριο που γίνεται σε πόλεις που βρίσκονται σε μακρινές αποστάσεις. Στη δεύτερη περίπτωση συνήθως γίνεται ανταλλαγή πολυτελών προϊόντων πράγμα που παρατηρείται στην περίπτωση της Κρήτης Αιγύπτου.

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. η ναυσιπλοΐα σε όλη τη Μεσόγειο θάλασσα γίνεται περισσότερο έντονη. Η Μεσόγειος αποτελεί μία «εσωτερική λίμνη» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Mario Torelli στο «*η Μεσόγειος στην Ιστορία*»⁹. Το ερώτημα όμως είναι, κατά πόσο μπορεί το εμπόριο, ειδικότερα όσο αφορά στην προϊστορική περίοδο, να γίνει διακριτό.

Κατά τη διάρκεια της Μέσης εποχής του χαλκού το εμπόριο ήταν περισσότερο περιορισμένο σε σχέση με την Ύστερη εποχή¹⁰. Η Κύπρος παρέμενε απομονωμένη κατά τη διάρκεια της Μεσοκυπριακής περιόδου σε αντίθεση με την Κρήτη η οποία κατά τη ΜΜ περίοδο αρχίζει τη γραφειοκρατική λειτουργία των παλατιών, όπως και την αποθήκευση εμπορευμάτων που βρίσκονται σε πλεόνασμα μέσα σε αποθήκες παλατιών που δείχνει ότι υπάρχει μια γενικότερη οργάνωση. Κατά τη διάρκεια της ΜΜ ΙΒ

---

⁷ Τζαμτζής 2003, 49

⁸ Τζαμτζής 2003, 50

⁹ Torelli 2004, 99

¹⁰ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 10

περιόδου αρχίζουν επίσης οι έντονες επαφές, πολιτικές και εμπορικές, της Κρήτης με την Εγγύς Ανατολή¹¹. Η επαφή αυτή γίνεται φανερή από τον εντοπισμό «εξωτικών» αντικειμένων σε ανάκτορα της Κρήτη όπως είναι για παράδειγμα η φαγεντιανή, ο χρυσός και το ελεφαντόδοντο¹². Από την άλλη μεριά οι μινωικές εξαγωγές περιορίζονται σε κεραμικά που φτάνουν στην Κύπρο και την Αίγυπτο. Όσο για τις επαφές μεταξύ της Κρήτης της ηπειρωτικής Ελλάδας και για των νησιών του Αιγαίου φαίνεται να είναι σποραδική κατά τη προανακτορική περίοδο που αυξάνεται κατά τη ΜΜ ΙΙ περίοδο¹³.

Κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του χαλκού υπήρχαν οργανωμένα εμπορικά κέντρα που αλληλοεπιδρούσαν μεταξύ τους μέσω εμπορικής διασύνδεσης και αμοιβαίων ανταλλαγών. Τα κέντρα αυτά στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν τα βασίλεια της Αιγύπτου, των Χετταίων, της Ασσυρίας και της Βαβυλωνίας. Από την άλλη μεριά στην περιοχή του Αιγαίου υπήρχαν μικρότερες εμπορικές μονάδες που εκμεταλλεύονταν κυρίως πόρους μετάλλων και πρώτες ύλες και συμμετέχουν ενεργά στο θαλάσσιο εμπόριο¹⁴.

Στη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο αναπτύσσονται όλο και περισσότεροι οικισμοί σε παράκτιες περιοχές. Κατά τη ΜΜ ΙΙΙ αναπτύσσονται μικροί οικισμοί στην ανατολική Κρήτη, στις Κυκλάδες, στα Δωδεκάνησα και οργανωμένες παράκτιες πόλεις στη δυτική Ανατολία και παράλληλα αναπτύσσονται τα κράτη της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Χαναάν.¹⁵. Επιπλέον η ανακάλυψη του μινωικού στυλ σε τοιχογραφίες στο Alalakh, Kabri και el-Dabca, όπως επίσης και το αλάβαστρο με το Cartouche του Khyan¹⁶, για τα οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στο τρίτο κεφάλαιο, δείχνει τις σημαντικές σχέσεις ανάμεσα σε βασιλικές αυλές της Μεσογείου.

Κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΑ και ΥΜ ΙΒ περιόδου τα ανάκτορα καταστράφηκαν μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΒ περιόδου η Κνωσός κατοικήθηκε από Μυκηναίους,¹⁷ οι οποίοι

---

¹¹ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 10

¹² Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 11

¹³ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 11

¹⁴ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 9

¹⁵ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 11

¹⁶ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 13

¹⁷ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 14

διατήρησαν το σύστημα διοίκησης των Μινωιτών και συνέχισαν να συλλέγουν και να ανακαταναείμουν μεγάλες ποσότητες από προϊόντα που παρήγαγαν, όπως δημητριακά και μαλλί, αλλά παρατηρείται και περιορισμός των μεγάλων μετακινήσεων σε ορισμένες μόνο περιοχές της Μεσογείου¹⁸.

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού Αίγυπτος και Αιγαίο αναπτύσσουν διπλωματικές σχέσεις μέσω ανταλλαγών και εμπορίου αγαθών. Μαζί με τα αγαθά, μετακινούνται και οι ιδέες, η τεχνογνωσία και οι θρησκευτικές αντιλήψεις¹⁹. Ενδιαφέρον έχει επίσης και ο ισχυρισμός που έχει ειπωθεί ότι το Αιγαίο βρισκόταν υπό Αιγυπτιακή κυριαρχία κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, πράγμα που δεν έχει αποδειχθεί.²⁰

Επίσης, ο Cline²¹ θέτει την υπόθεση ότι ταξίδια γίνονταν απευθείας ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο και γίνονταν από ναυτικούς που είχαν κατά κύριο λόγο μινωική και αιγυπτιακή εθνικότητα. Κατά τη διάρκεια την πρώιμης ΥΜ ΙΙΑ περιόδου Αιγυπτιακά αντικείμενα βρίσκονται κυρίως στην Κρήτη και λιγότερο στην κυρίως Ελλάδα. Προς το τέλος της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου η απευθείας μετακίνηση ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο αρχίζει να φθίνει πράγμα που προκύπτει από την αύξηση των αντικειμένων από Συριο-Παλαιστίνη και Κύπρο στο Αιγαίο, γεγονός που φανερώνει εναλλακτικές διαδρομές²².

Έχει υποστηριχθεί ότι τα προϊόντα που έφταναν στο Αιγαίο από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του χαλκού, έφταναν είτε για λόγους κέρδους, καθαρά, είτε λόγω ανταλλαγής δώρων ανάμεσα στα ανάκτορα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης που προαναφέρθηκε είναι η απεικόνιση των *Keftiu* σε Αιγυπτιακές τοιχογραφίες που προσφέρουν δώρα στους Αιγυπτίους.²³ Άλλο ένα στοιχείο από το οποίο προέκυψαν τα παραπάνω συμπεράσματα είναι τα γράμματα της Αμάρνα που αποδεικνύουν τις εμπορικές συναλλαγές σε ανακτορικό επίπεδο²⁴.

---

¹⁸ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 15

¹⁹ Cline 1991, 35-36

²⁰ Cline 1991, 8

²¹ Cline 1991, 31

²² Cline 1991, 31

²³ Cline 1991, 33

²⁴ Cline 1991, 33

Ανακεφαλαιωτικά, η 2^η χιλιετία π.Χ. χαρακτηρίζεται ως η ακμή των σχέσεων μεταξύ Αιγαίου, Αιγύπτου και Εγγύς Ανατολής, οι εμπορικές σχέσεις είχαν ήδη ξεκινήσει από τη Μέση εποχή του χαλκού ανάμεσα σε Αίγυπτο και Αιγαίο. Έγιναν περισσότερο έντονες όμως κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Amenhotep III, ο οποίος είχε και διπλωματικές σχέσεις με το Αιγαίο ίσως σαν αντίδραση στην αυξανόμενη δύναμη των Χετταίων.²⁵ Αυτές οι σχέσεις που έχουν ξεπεράσει πλέον τις απλές εμπορικές σχέσεις έχουν ήδη εδραιωθεί ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο²⁶. Επίσης, κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και του 13^{ου} αιώνα π.Χ. οι σχέσεις ανάμεσα σε Αίγυπτο και Αιγαίο (προφανώς και Κρήτη) έχουν φτάσει στο απόγειό τους. Έχουν περάσει όμως σε ένα άλλο επίπεδο αφού πλέον οι σχέσεις γίνονται διπλωματικές οι οποίες συνοδεύονται από τις εμπορικές, πράγμα που γίνεται καθόλη τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του χαλκού.²⁷

Η Κρήτη αποτελούσε την πρώτη επιλογή για την εξαγωγή προϊόντων από την Αίγυπτο από την ΥΜ Ι και την ΥΜ ΙΙΑ²⁸. Κατά τη ΥΜ ΙΙΒ οι εξαγωγές στην Κρήτη και γενικότερα στη Μεσόγειο μειώθηκαν απότομα πράγμα που φανερώνει την παρακμή του Μινωικού πολιτισμού και την ανάπτυξη του Μυκηναϊκού πολιτισμού στην Κρήτη²⁹. Αφού η Κρήτη καταλείφθηκε από τους Μυκηναίους φαίνεται να έγινε προορισμός εμπορικών εξαγωγών από τη Δύση. Σύμφωνα με τον Cline αυτό οφείλεται σε ένα πιθανό “εμπάρκο” της Αιγύπτου προς την Κρήτη, πράγμα που αποτελεί μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση³⁰. Το γεγονός είναι πάντως ότι η Κρήτη πάντα ήταν ένας ενδιάμεσος σταθμός ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση³¹.

Οι εισαγωγές από την Κρήτη στην Αίγυπτο αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Amenhotep III και το συμπέρασμα αυτό το συνδέει με τη γνωστή τοπωνυμική λίστα που βρέθηκε στο ταφικό μνημείο του Kom el – Hetan, όπου αναγράφεται το δρομολόγιο ενός πρεσβευτή που περιόδευε στο Ανατολικό Αιγαίο, ο

---

²⁵ Cline 1991, 35

²⁶ Cline 1991, 35

²⁷ Cline 1991, 36

²⁸ Cline 1999, 130

²⁹ Cline 1999, 130

³⁰ Cline 1999, 130

³¹ Cline 1999, 130

οποίος προσέφερε δώρα σε τοπικούς άρχοντες³². Σύμφωνα με τον Cline η κίνηση αυτή του Amenhotep ερμηνεύεται ως προσπάθεια αναζήτησης υποστήριξης από περιοχές του Αιγαίου για ενδεχόμενη επέκταση της κυριαρχίας του³³. Αποτελεί μια εύλογη υπόθεση παρόλο που δεν έχουν εξεταστεί άλλοι Αιγύπτιοι διπλωμάτες στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου³⁴.

Συμπερασματικά, η έλλειψη μετάλλων από ορισμένες περιοχές πιθανότατα αποτέλεσε και τον λόγο που γεννήθηκε στη Μεσόγειο ένα δίκτυο ανταλλαγών³⁵. Η ανασκόπηση του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο παίζει καθοριστικό ρόλο και έχει μεγάλη σημασία στην παρούσα μελέτη αφού η σχέση Κρήτης Αιγύπτου είναι αναγκαίο να διερευνηθεί ως τμήμα της Ανατολικής Μεσογείου και όχι μεμονωμένη μιας και όλο το ιστορικό πλαίσιο του εμπορίου κατά τη διάρκεια της Μέσης και Ύστερης εποχής του χαλκού έχει παίζει ρόλο στην ιδιαίτερη αυτή σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο.

---

³² Cline 1999, 130

³³ Cline 1999, 130

³⁴ Cline 1999, 130

³⁵ Παπαδημητρίου, Κρίγκα 2012, 13

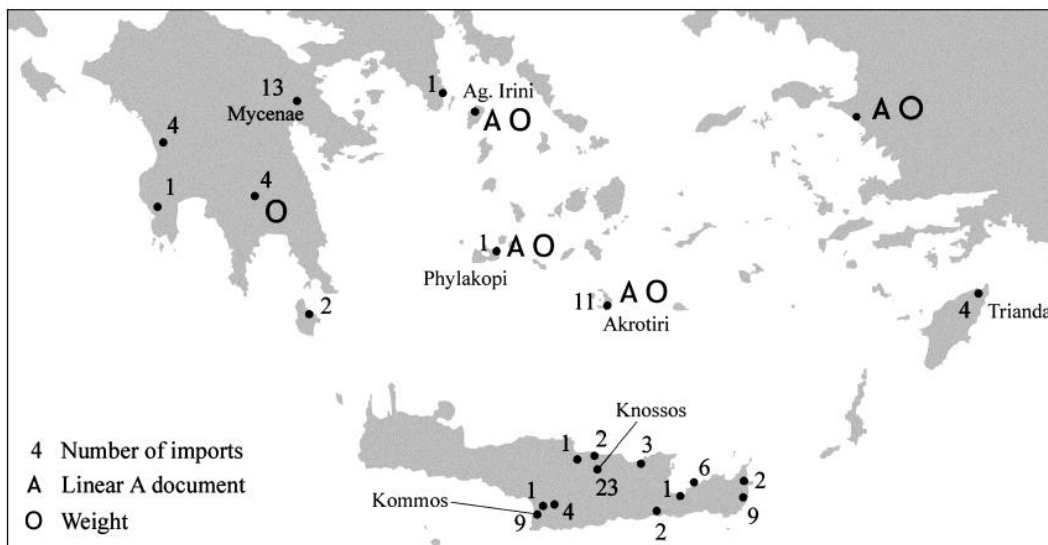

Figure 2.2 The distribution of oriental imports in secure MM III/MH III-LM IB/LH IIA Aegean contexts (after Cline 1994, tables 63–68), [objects listed as 'LM/LH I-II' not included], and the distribution of Linear A documents and Minoan-type weights outside Crete (after Petruso 1992).

Εικόνα 1. Παπαδημητρίου Ν., Κρίγκα Δ. 2012, 12

1.4 Επίπεδα σχέσεων

Στο κεφάλαιο αυτό θα διαχωριστούν τα τρία επίπεδα σχέσεων ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο με βάση τα αντικείμενα ανταλλαγής. Στο πρώτο επίπεδο, με βάση την παρούσα εργασία, ανήκουν τα απλά αντικείμενα και προϊόντα που ταξίδεψαν από τον έναν πολιτισμό στον άλλον. Αρχικά, θα γίνει αναφορά στα προϊόντα που πιθανότατα δεν υπήρχαν σε έναν τόπο και εισάγονταν ώστε να καλυφθούν ανάγκες των κατοίκων.

Οι ανταλλαγές λοιπόν εμφανίζονται ήδη από τη Νεολιθική Εποχή, όπως προαναφέρθηκε, με πρώτη ύλη ανταλλαγής τον οψιαδιανό. Οι εμπορικές επαφές συνδέονται με την διακίνηση των μετάλλων στις πρώιμες κοινωνίες όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η αρχαιολόγος Άννα Μιχαηλίδου³⁶. Η εποχή του χαλκού ξεκινάει στην Ελλάδα περίπου το 3000 π.Χ.³⁷

Τα μέταλλα σε αντίθεση με τα σιτηρά δεν αλλοιώνονται και αυτός είναι και ο λόγος που βρίσκονται πρώτα στη λίστα ανταλλαγής³⁸. Η δυνατότητα να ανακυκλωθούν αποτελεί έναν ακόμη λόγο που βρίσκονται πρώτα στην προτίμηση των εμπόρων,

³⁶ Μιχαηλίδου 2005, 30

³⁷ Μιχαηλίδου 2005, 30

³⁸ Μιχαηλίδου 2005, 34

ειδικότερα αν πρέπει να διανυθεί μεγάλη απόσταση³⁹. Μάλιστα τα σκεύη που ήταν φτιαγμένα από μέταλλα εκτός από μεταφορά προϊόντων μπορούσαν και να αποτελέσουν και πολύτιμα σκεύη που ήταν της «μόδας» και μετέφεραν πολιτιστικά στοιχεία πέραν των προϊόντων που περιείχαν⁴⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η τοιχογραφία σε Θηβαϊκούς τάφους με τους *Keftiu* να κρατούν τα προαναφερθέντα αγγεία και να τα προσφέρουν ως δώρα⁴¹.

Η σφηνοειδής γραφή που βρέθηκε στην περιοχή Αμάρνα της Αιγύπτου από όπου πήραν και τα γράμματα αυτά το όνομά τους, αναφέρει μεταξύ άλλων σε γλώσσα ακκαδική, που ήταν η κοινή γλώσσα του εμπορίου, ότι ο βασιλιάς της Αλασίας, δηλαδή της Κύπρου, ζητάει από τον «αδερφό του» άργυρο ενώ ο ίδιος στέλνει χαλκό, που ήταν άφθονος στην Κύπρο⁴². Η Αμάρνα ήταν η πρωτεύουσα του Φαραώ Ακενατόν που βασίλευσε το 1379-1362⁴³.

Σύμφωνα λοιπόν με όσα αναφέρθηκαν θα γίνει μια διάκριση στα αντικείμενα ανταλλαγής με σκοπό μέσω της μεθοδολογίας αυτής να αντληθούν πληροφορίες για τις σχέσεις που υπήρξαν ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς.

Οι πρώτες ύλες, λοιπόν, που μεταφέρονταν από την Αίγυπτο στην Κρήτη ήταν χρυσός, χαυλιόδοντες (από το Σουδάν), πολύτιμες και ημιπολύτιμες πέτρες όπως για παράδειγμα αμέθυστος και αλάβαστρο⁴⁴. Επίσης, μεταφέρονταν ζωντανά ζώα όπως πίθηκοι, αντιλόπες, αλλά και αυγά στρουθοκαμήλου. Εκτός από πρώτες ύλες εισήγαγαν πέτρινα αγγεία, αντικείμενα από φαγεντιανή, ειδώλια, κοσμήματα από φαγεντιανή και αιγυπτιακό μπλε, όπως επίσης εισήγαγαν σφραγίδες και σκαραβαίους⁴⁵. Βέβαια στην τελευταία περίπτωση των πρώτων υλών από φαγεντιανή, χρυσό κ.ά., φαίνεται πως υπήρχε ζήτηση από την Κρήτη να αποκτήσει πρώτες ύλες από τις οποίες κατασκευάζονταν είδη πολυτελείας. Η Κρήτη λοιπόν δεν φημιζόταν για την παραγωγή πολύτιμων υλών, ίσως είχε την ανάγκη να αποκτήσει ορισμένες πρώτες ύλες για να μπορεί να συναλλάσσεται με τους υπόλοιπους λαούς ισότιμα. Έτσι φαίνεται να εισάγει

---

³⁹ Μιχαηλίδου 2005, 34

⁴⁰ Μιχαηλίδου 2005, 34

⁴¹ Μιχαηλίδου 2005, 34

⁴² Μιχαηλίδου 2005, 35

⁴³ Μιχαηλίδου 2005, 35

⁴⁴ Καρέτσου 2000, 15

⁴⁵ Καρέτσου 2000, 15

πολύτιμες ύλες από την Αίγυπτο, και όχι μόνο. Η Αίγυπτος, όπως φαίνεται και από τα γράμματα της Αμάρνα, ήταν πιθανότατα η κυριότερη πηγή εισαγωγής πολύτιμων πρώτων υλών⁴⁶. Περαιτέρω πληροφορίες για τα γράμματα της Αμάρνα θα αναφερθούν στο 3.3 κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Στο πρώτο επίπεδο θα ενταχθούν επίσης και αντικείμενα όπως σφραγίδες και κοσμήματα που εισήχθησαν από την Αίγυπτο στην Κρήτη και θα αναφερθούν με λεπτομέρειες στο 3.1 κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Εκτός όμως από απλά αντικείμενα που ίσως κάλυπταν βασικές ανάγκες, θα αναφερθούν και οι ανταλλαγές σε επίπεδο ανακτόρων, δηλαδή οι ανταλλαγές που γίνονταν από τους βασιλιάδες από ανάκτορο σε ανάκτορο.

Η Κρήτη, από την άλλη μεριά, εξήγαγε στην Αίγυπτο τρόφιμα όπως ελαιόλαδο, κρέμες, φαρμακευτικά προϊόντα, βότανα, δέρμα αιγάγρου, κοσμήματα και λάβδανο. Το λάβδανο συγκεκριμένα παράγεται από ένα θάμνο που φύεται στην Κρήτη και μάλιστα το λάβδανο που συλλέγεται σήμερα εξάγεται στην Αίγυπτο⁴⁷.

Στο δεύτερο επίπεδο σχέσεων ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο θα γίνει προσπάθεια ανάδειξης της αλληλεπίδρασης της Κρήτης και της Αιγύπτου με βάση αντικείμενα όπως σφραγίδες, όπως επίσης της αλληλεπίδραση στην τεχνολογία και τεχνοτροπία μέσα από το τοιχογραφίες, κεραμική και το λιμάνι Peru Nefet.

Τρίτο και τελευταίο επίπεδο των σχέσεων ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο που αποτελεί και το αποκορύφωμα είναι η εισαγωγή μιας Αιγυπτιακής θεότητας στην Κρήτη, η οποία έφερε μαζί της και τις θρησκευτικομαγικές ιδιότητες που τη συνόδευαν από την Αίγυπτο στην Κρήτη. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι παρόλο που η Κρήτη κατά το μεγαλύτερο ποσοστό εισάγει παρά εξάγει στην Αίγυπτο, πάντα διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες των αντικειμένων με βάση τις εκάστοτε ανάγκες των κατοίκων της, γι' αυτό παρατηρείται μια διαφοροποίηση της Taweret της Αιγύπτου από τον δαίμονα της Κρήτης και μάλιστα αν πάει κανείς ένα βήμα παραπέρα θα παρατηρήσει ότι οι διαφορές αυξάνονται όταν παρατηρεί κανείς την Taweret που πέρασε στην κυρίως Ελλάδα με βάση το δαχτυλίδι της Τίρυνθας για το οποίο θα γίνει αναφορά στο κεφάλαιο 3.4 της παρούσας εργασίας.

---

⁴⁶ Παναγιωτάκη 2000, 93

⁴⁷ Καρέτσου 2000, 15

Ολοκληρώνοντας, πρέπει να αναφερθεί ότι τα τρία αυτά επίπεδα σχέσεων είναι δύσκολο να διαφοροποιηθούν μιας και γίνεται αναφορά σε πολιτισμούς και σε ανθρώπινες κοινότητες, πράγμα που δίνει έναν πολύ υποκειμενικό χαρακτήρα στα επίπεδα αυτά οπότε και η προσπάθεια διαφοροποίησης, ώστε να διεξαχθούν συμπεράσματα αποτέλεσε μια ιδιαίτερα περίπλοκη διαδικασία. Παρ' όλα αυτά η προσπάθεια να κατηγοριοποιηθούν οι σχέσεις Κρήτης – Αιγύπτου σε τρία επίπεδα έχει σκοπό την ερμηνεία των κλιμακωτών επιπέδων των σχέσεων που κορυφώνονται με την Taweret.

2. ΚΡΗΤΗ – ΑΙΓΥΠΤΟΣ

2.1 Ιστορικό πλαίσιο

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο της Αιγύπτου και της Κρήτης ώστε η μελέτη αυτή να αναδείξει μια όσο γίνεται πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τους δύο αυτούς πολιτισμούς. Επιπροσθέτως, θα αναφερθούν και οι πιο συγκεκριμένες εμπορικές επαφές Κρήτης και Αιγύπτου. Αρχικά θα γίνει μια αναφορά στα βασικά χαρακτηριστικά των δύο πολιτισμών. Θα διερευνηθεί η ανταλλαγή πρώτων υλών, η οποία είναι και κατά ένα μεγάλο βαθμό η αιτία που υπήρχε κινητικότητα στη Μεσόγειο και κατά συνέπεια η αιτία που η Κρήτη και η Αίγυπτος απέκτησαν την πολυσύνθετη αυτή σχέση. Επίσης θα γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στα ακατέργαστα και κατεργασμένα υλικά που μεταφέρθηκαν από τον έναν πολιτισμό στον άλλο και επιπροσθέτως θα γίνει μια προσέγγιση στο θέμα της χρονολόγησης της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Χαρακτηριστικό της γεωγραφικής περιοχής της Αιγύπτου αποτελεί ο Νείλος, που καλύπτει απόσταση 700 χιλιομέτρων.⁴⁸ Εκτός από τη χλωρίδα και την πανίδα που υπάρχει γύρω από τον Νείλο και καλύπτει τις ανάγκες των Αιγυπτίων, χαρακτηριστική είναι και η παραγωγή παπύρου.⁴⁹ Η Αίγυπτος ήδη από την Εποχή του Χαλκού αποτελεί ένα ενιαίο και οργανωμένο κράτος με ηγεμόνα, τον Φαραώ, ο οποίος θεωρείται ως γιος του θεού Όσιρι.

---

⁴⁸ Bard 2008, 47

⁴⁹ Bard 2008, 47

Χρονολογικά χωρίζεται στο Αρχαίο Βασίλειο (3000-2200 π.Χ.), που το κράτος οργανώνεται, στο Μέσο Βασίλειο (2050-1800 π.Χ.), που η Αίγυπτος ακμάζει και στο Νέο Βασίλειο (1600-1100 π.Χ.), που η Αίγυπτος ακολουθεί μια μπεριαλιστική πολιτική προς τον Νότο και την Ανατολή⁵⁰.

Οι αρχαίοι Έλληνες και Ρωμαίοι είχαν εκδηλώσει το ενδιαφέρον τους για την ιστορία της Αιγύπτου. Ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. ο Έλληνας ιστορικός Ηρόδοτος στο έργο του «Ιστορία», γράφει για όσα είδε από το ταξίδι του στην Αίγυπτο⁵¹. Αργότερα τον 16^ο και 17^ο αιώνα μ.Χ. εξερευνητές από την Ευρώπη έδειχναν ενδιαφέρον για την αρχαία Αίγυπτο. Κατά τη ναπολεόντεια περίοδο και κατά τη διάρκεια που ο Ναπολέοντας έφτασε για στρατιωτικούς σκοπούς στην Αίγυπτο είχε φέρει μαζί του Γάλλους επιστήμονες με σκοπό την καταγραφή της φυσικής ιστορίας του τόπου. Έτσι ξεκίνησε σε γενικές γραμμές το ενδιαφέρον για την αρχαία Αίγυπτο στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική⁵².

Αναφορικά με την οργάνωση της κοινωνίας το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού είναι χωρικοί και είναι αναγκασμένοι να πληρώνουν βαρείς φόρους ενώ υπήρχαν και τεχνίτες όπως ξυλουργοί, σιδηρουργοί κ.ά. Πίστευαν στη μεταθανάτια ζωή και οι ιερείς τελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στους ναούς⁵³.

Από την άλλη μεριά η Κρήτη κατοικήθηκε κατά τη Νεολιθική Εποχή. Κατά τη διάρκεια της 3^{ης} και 2^{ης} χιλιετίας η Κρήτη αναπτύχθηκε οικονομικά, κοινωνικά και καλλιτεχνικά. Ο πιο γνωστός οικισμός ήταν της Κνωσού που ήρθε στο φως μετά από την ανασκαφή του αρχαιολόγου Arthur Evans. Οι Μινωίτες έχουν επαφές και με άλλους πολιτισμούς όπως τις Κυκλάδες, την Κύπρο και την Αίγυπτο ήδη από την 3^η χιλιετία.⁵⁴

Το 2000 π.Χ. εμφανίζονται τα ανάκτορα στην Κρήτη, από τα οποία σήμερα τέσσερα είναι τα πιο γνωστά. Της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλίων και της Ζάκρου. Όμως υπάρχουν πολύ περισσότερα. Γύρω στο 1700 τα ανάκτορα καταστρέφονται από

---

⁵⁰ Bard 2008, 41

⁵¹ Μαρωνίτη (μετάφραση) Ηρόδοτος πρώτος τόμος 1964, 35

⁵² Bard 2008, 7

⁵³ Bard 2008, 47

⁵⁴ Hood 2000, 21

σεισμό και ξαναχτίζονται. Η νέα αυτή περίοδος ονομάστηκε η περίοδος των νέων ανακτόρων και χαρακτηρίζεται από την ακμή του μινωικού πολιτισμού, αφού οι Μινωίτες κυριαρχούν στο Αιγαίο. Το 1450 π.Χ. τα μινωικά ανάκτορα καταστρέφονται μάλλον από σεισμό και με αυτή την αφορμή οι Μυκηναίοι κατακτούν την Κνωσό.⁵⁵

Έχει υπολογιστεί πως το ταξίδι από την Κρήτη στην Αίγυπτο χρειαζόταν δώδεκα ημέρες και η απόσταση υπολογίζεται περίπου στα 350 μίλια.⁵⁶ Ακόμη και αρχαίοι συγγραφείς έχουν αναφερθεί σε αυτό το μακρύ και δύσκολο ταξίδι στα έργα τους.⁵⁷

Όσο αφορά στα ακατέργαστα υλικά που έφτασαν από την Αίγυπτο στην Κρήτη είναι το αλάβαστρο, αμέθυστος, ίασπις κ.ά. Ξεχωριστή αναφορά θα γίνει για το Αιγυπτιακό μπλε, το οποίο είναι ένα εντυπωσιακό υλικό που εισήχθη και χρησιμοποιήθηκε στην Κρήτη. Το Αιγυπτιακό μπλε, το οποίο όπως λέει και το όνομά του παραγόταν στην Αίγυπτο, είναι διαφορετικό από το γυαλί ή την μπλε φαγεντιανή.⁵⁸ Δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του Παλαιού Βασιλείου όμως πιθανόν να ήταν γνωστό υλικό και στη Μεσοποταμία την ίδια περίοδο. Χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού και η παραγωγή του συνεχίστηκε μέχρι και τη Ρωμαϊκή εποχή⁵⁹. Από την άλλη μεριά από την Κρήτη στην Αίγυπτο έφταναν φαρμακευτικά φυτά ακόμη και φασόλια αν γίνει αποδεχτό ότι οι *Keftiu* (για τους οποίους θα γίνει αναφορά στο 3 κεφάλαιο) ήταν Κρήτες.⁶⁰

Αναφορικά με τα τελικά προϊόντα συναντάται στην Κρήτη το αιγυπτιακό αλάβαστρο συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που έχουν επάνω τους βασιλικά ονόματα όπως είναι του Khyan και του Tuthmosis (επίσης θα γίνει εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο 3), φαγεντιανή, οψιανός όπως επίσης πολύ πιθανό είναι να εισάγονταν και εξωτικά ζώα όπως είναι οι αντιλόπες, πίθηκοι, αυγά στρουθοκαμήλου κ.ά.⁶¹

---

⁵⁵ Hood 2000, 21

⁵⁶ Καρέτσου 2000, 14

⁵⁷ Καρέτσου 2000, 14

⁵⁸ Περισσότερες πληροφορίες για το Αιγυπτιακό μπλε στο Panagiotaki 2015

⁵⁹ Panagiotaki 2015, 107

⁶⁰ Warren 2000, 25

⁶¹ Warren 2000, 25

Οι Κρήτες εμφανίζονται για πρώτη φορά στην ιστορία σε γραπτές πηγές ως Kartara = Κρήτη στα εδάφη «πέρα από την Άνω θάλασσα».⁶² Αυτό το όνομα είχε αποδοθεί από τους Ασσύριους και τους Βαβυλώνιους στη Μεσόγειο θάλασσα.⁶³ Η γεωγραφία του Sargon είναι ένα αρχαίο κείμενο το οποίο αναφέρεται στη βασιλεία του Sargon αλλά χρονολογείται αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του Sargon.⁶⁴ Στη γραπτή αυτή πηγή αναφέρονται περιοχές που είχαν κατοικηθεί κατά τη διάρκεια του 24^{ου} αιώνα π.Χ.⁶⁵ Ο αιώνας αυτός τοποθετείται στην εποχή του Παλαιού Βασιλείου για την Αίγυπτο και στην ΠΜ ΙΙ για την Κρήτη.⁶⁶

Η Ακκαδική αυτή αυτοκρατορία μέσω των πηγών αυτών φαίνεται να θαυμάζει το νησί αυτό, γεγονός που μαρτυρά ότι είχαν γνώση της ύπαρξής του.⁶⁷ Όμως στη Μεσομινωική Κρήτη δεν υπάρχουν πηγές όπως εκείνη του Sargon, ώστε να αντληθούν πληροφορίες από εκεί.⁶⁸ Υπάρχουν όμως ασφαλή χρονολογημένα αρχαιολογικά ευρήματα που μπορούν να βοηθήσουν στην άντληση εξίσου σημαντικών πληροφοριών με τις γραπτές πηγές.⁶⁹

2.2 Ζήτημα σχετικής χρονολόγησης

Απαραίτητο κομμάτι της παρούσας εργασίας αποτελεί το ζήτημα της χρονολόγησης της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η χρονολόγηση της Μέσης εποχής του Χαλκού παραμένει προβληματική για πάνω από 100 χρόνια.⁷⁰ Ο προβληματισμός αυτός σχετίζεται και με το σύστημα της σχετικής χρονολόγησης που δημιούργησε ο Sir Arthour Evans βασιζόμενος στα ευρήματα της Κνωσού.⁷¹ Το σύστημα αυτό χωρίζει τη μινωική εποχή στην πρόιμη, τη μέση και την ύστερη μινωική περίοδο με

---

⁶² MacGillivray 2013, 221

⁶³ MacGillivray 2013, 221

⁶⁴ MacGillivray 2013, 221

⁶⁵ MacGillivray 2013, 221

⁶⁶ MacGillivray 2013, 221

⁶⁷ MacGillivray 2013, 221

⁶⁸ MacGillivray 2013, 221

⁶⁹ MacGillivray 2013, 221

⁷⁰ Walberg 1992, 157

⁷¹ Walberg 1992, 157

κάθε μια από αυτές να υποδιαιρείται σε τρεις επιπλέον φάσεις.⁷² Ο Evans βασίστηκε στην ιδέα ότι όλοι οι πολιτισμοί έχουν μια εξέλιξη και πιο συγκεκριμένα έχουν μια αρχή, μια μέση που συνδέεται με την ακμή και με ένα τέλος που συνδέεται με την παρακμή του εκάστοτε πολιτισμού. Στη συνέχεια όμως ο Evans αναπόφευκτα χώρισε τις περιόδους σε περισσότερες υποκατηγορίες με βάση τα ευρήματα οπότε και προέκυψαν οι εξής χρονολογικές φάσεις, η MM IA και B, MM IIA και B και η MM IIIA και B.⁷³ Η χρονολόγηση αυτή έγινε με βάση τα ευρήματα όπως προαναφέρθηκε και πιο συγκεκριμένα λήφθηκε υπόψιν η κεραμική, το αρχαιολογικό στρώμα και φυσικά τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά.⁷⁴

Σύμφωνα με την Walberg τα κριτήρια με τα οποία διαχώρισε ο Evans τη Μεσομινωική περίοδο προκάλεσαν σύγχυση σε ύστερο χρόνο.⁷⁵ Η μη συνεπής αυτή σχετική χρονολόγηση προκάλεσε προβλήματα στη σύνδεση και στον συγχρονισμό του Μεσομινωικού πολιτισμού με Αιγυπτιακές και της Μεσοποταμίας χρονολογίες,⁷⁶ οπότε και υπήρξε διαμάχη στην αξιοπιστία της αλληλεπίδρασης μεταξύ των πολιτισμών αυτών.⁷⁷ Ένα παράδειγμα είναι ότι δεν έχει βρεθεί κανένα υλικό της Μεσομινωικής περιόδου στη Μεσοποταμία και όσο για τη κυλινδρική σφραγίδα της πρώτης Δυναστείας που βρέθηκε στον θόλο B στον Πλάτανο και θεωρείται ότι συνδέει τον φαραώ Hammurabi με τη MM I περίοδο είναι μια υπόθεση που παρουσιάζει δυσκολίες.⁷⁸ Πιο συγκεκριμένα παρόλο που το εύρημα θεωρείται ότι βρέθηκε σε MM I στρώμα περιείχε υλικό από τη MM III/YM I περίοδο.⁷⁹ Οπότε η σφραγίδα μπορεί να χρονολογείται στην περίοδο του Hammurabi αλλά ίσως να μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά πιο μετά.⁸⁰

---

⁷² Walberg 1992, 157

⁷³ Walberg 1992, 157

⁷⁴ Walberg 1992, 157

⁷⁵ Walberg 1992, 157

⁷⁶ Walberg 1992, 157

⁷⁷ Walberg 1992, 157

⁷⁸ Walberg 1992, 157

⁷⁹ Walberg 1992, 157

⁸⁰ Walberg 1992, 157

Υπάρχουν κι άλλα τέτοια παραδείγματα προβληματικής χρονολόγησης και διασύνδεσης – συγχρονισμού με τον πολιτισμό της Αιγύπτου και όχι μόνο.⁸¹

Η MM ΙΙΑ και ΙΙΒ του Evans τοποθετούνται στον 19^ο και 18^ο αιώνα όμως με βάση προϊόντα της Κάτω Αιγύπτου που έχουν συμπεριληφθεί στην περίοδο θα μπορούσε η περίοδος αυτή να επιμηκυνθεί χρονικά.⁸²

Η MM ΙΙΑ περίοδος συνδέεται με τη 12^η Δυναστεία της Αιγύπτου χρονολογικά, με βάση τον αμφορέα από τη Μεσσαρά με το οβάλ στόμιο που ανασύρθηκε από στρώμα το οποίο χρονολογείται στη μέση της 12^{ης} Δυναστείας από το Tell el Dab'a.⁸³ Άλλο ένα εύρημα που επιβεβαιώνει την χρονολογική αυτή ταύτιση είναι ένα κύπελλο της MM ΙΙΑ περιόδου που βρέθηκε σε στρώμα της 12ης Δυναστείας στο Sidon.⁸⁴ Το τέλος της MM ΙΙΑ περιόδου συνδέεται με την πρώτη 13η Δυναστεία της Αιγύπτου, πληροφορία που προέκυψε μετά από σκαραβαίο που βρέθηκε στην Κνωσό.⁸⁵ Ενώ το τέλος της MM ΙΙΒ περιόδου συνδέεται με την αρχή της 13^{ης} Δυναστείας της Αιγύπτου, λόγω κυπέλλων με διακόσμηση από κυματιστές γραμμές στην επιφάνεια, μοτίβο που αποδίδεται στην Κνωσό και τα οποία βρέθηκαν στο Tel el Dabca και Ashkelon.⁸⁶ Γραπτές πηγές από το Μάρι της Συρίας, αναφέρονται σε αγγεία πόσης από τους Kartarite πιθανόν ασημένια ή χρυσά πρωτότυπα από κύπελλα της MM ΙΙ περιόδου.⁸⁷ Ο ηγεμόνας του Μαρί ο Zimrilim γράφει για ένα ύφασμα και ένα όπλο, το οποίο είναι μερικώς επιχρυσωμένο και έχει ενθέματα από lapis lazuli αλλά και για ένα αγγείο, τα οποία είναι από το Kartarite και τα προσφέρει στον προσωρινά ανώτερό του τον Hammurabi, έκτο βασιλιά της Βαβυλώνας, ο οποίος κυβερνά περίπου από το 1792 έως το 1750 π.Χ.⁸⁸ Το τέλος λοιπόν της 12^{ης} Δυναστείας της Αιγύπτου και η μετάβαση στην 13^η Δυναστεία συνδέεται με τη μετάβαση από τη MM ΙΙΒ στη MM ΙΙΑ περίοδο στην Κρήτη καθώς τα μινωικά κύπελα από το Tel el Dabca και Ashkelon επιδεικνύουν ότι ακόμη και το πολύτιμο μαχαίρι Kartarite μοιάζει

---

⁸¹ Walberg 1992, 157

⁸² Walberg 1992, 158

⁸³ MacGillivray 2013, 222

⁸⁴ MacGillivray 2013, 222

⁸⁵ MacGillivray 2013, 222

⁸⁶ MacGillivray 2013, 222

⁸⁷ MacGillivray 2013, 222

⁸⁸ MacGillivray 2013, 222

με μινωικά παράλληλα από τη MM IIB περίοδο από τα Μάλια.⁸⁹ Οι πηγές από το Μαρί βοηθούν στη χρονολόγηση και τοποθέτηση ορισμένων περιοχών της Κρήτης στο τέλος της MM IIB περιόδου.⁹⁰ Περιοχές όπως η Φαιστός, το Μοναστηράκι, τα Μάλια, το Παλαίικαστρο, την κάτω Ζάκρο, περίπου στο 1780 π.Χ. με 1750 π.Χ.⁹¹

Οι κάτοικοι της Κρήτης κατά τη MM περίοδο είχαν επίγνωση για τις εξελίξεις που λάμβαναν μέρος σε γειτονικές περιοχές, είτε μέσα από φήμες είτε ορισμένοι γίνονταν μάρτυρες των εξελίξεων αυτών και τις μετέφεραν στην Κρήτη.⁹²

Η MM IIIB περίοδος είναι συνδεδεμένη με ταραχές (1700-1650 π.Χ.).⁹³ Ο Amorite Hayanu ήταν ο τέταρτος βασιλιάς της 15^{ης} Δυναστείας, της Δυναστείας δηλαδή των Hyksos και τοποθετείται χρονικά από το 1670 έως το 1572 π.Χ.⁹⁴ Μάλιστα δεν πρέπει να αγνοηθεί το αλάβαστρο του Khyan που βρέθηκε κοντά στη βόρεια δεξαμενή καθαρμών του ανακτόρου της Κνωσού.⁹⁵ Σύμφωνα με τον MacGillivray το αλάβαστρο αυτό μπορεί να διατείνει τη Δυναστεία των Hyksos κατά 30 περίπου χρόνια και να τοποθετηθεί περίπου από το 1650 έως το 1620 π.Χ.⁹⁶ Η πληροφορία αυτή βοηθά στο να διατείνει τη χρονολόγηση της MM IIIA περιόδου από το 1780/1760 μέχρι και το 1650/1630 π.Χ.⁹⁷

Υπάρχουν όμως και ερευνητές από την άλλη μεριά που τοποθετούν χρονολογικά τη μετάβαση από τη MM IIIB περίοδο στη YM IA μεταξύ 1580 και 1560 π.Χ. με βάση σεισμικά γεγονότα που συνέβησαν πιθανόν κατά τη διάρκεια της MM IIIB περιόδου και που έγιναν αισθητά σε όλο το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο.⁹⁸

Καταληκτικά η MM III περίοδος χαρακτηρίζεται ως περίοδος ανάπτυξης.⁹⁹ Η πτώση του Hammurabi από την ηγεμονία της Βαβυλωνίας, η άνοδος και η εξάπλωση της

---

⁸⁹ MacGillivray 2013, 222

⁹⁰ MacGillivray 2013, 222

⁹¹ MacGillivray 2013, 222

⁹² MacGillivray 2013, 222

⁹³ MacGillivray 2013, 223

⁹⁴ MacGillivray 2013, 223

⁹⁵ MacGillivray 2013, 223

⁹⁶ MacGillivray 2013, 223

⁹⁷ MacGillivray 2013, 223

⁹⁸ MacGillivray 2013, 223

⁹⁹ MacGillivray 2013, 223

βασιλείας των Χετταίων αλλά και η κατάρρευση της κεντρικής εξουσίας στην Αίγυπτο συνιστούν ορισμένους από τους λόγους που επήλθε η ανάπτυξη αυτή.¹⁰⁰ Επίσης, ο MacGillivray υποστηρίζει ότι σύμφωνα με τη μινωική κεραμική και τις τοιχογραφίες τοπίων η Κρήτη διατηρούσε επαφές από την Τροία μέχρι και την Αίγυπτο.¹⁰¹ Όμως η ανάπτυξη αυτή της MM IIIA περιόδου χαρακτηρίζεται ως σύντομη σε σχέση με τη YM IB περίοδο που χαρακτηρίζεται ως μια λαμπρή περίοδος για το νησί.¹⁰²

Η προσπάθεια να χρονολογηθεί με ακρίβεια η Μεσομινωική περίοδος με βάση ανατολικά παράλληλα δεν εστέφθη με επιτυχία.¹⁰³ Επίσης συγχρονισμοί που έγιναν στο παρελθόν πλέον αμφισβητούνται.¹⁰⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της περίπτωσης αυτής είναι το αλάβαστρου με το Cartouche του Khyan (αναλυτική αναφορά στο 3.4 κεφάλαιο) που βρέθηκε όπως προαναφέρθηκε στη βόρεια δεξαμενή καθαρών στην Κνωσό και τοποθετήθηκε χρονικά από τον Evans στη MM IIIA περίοδο οπότε και συζητήθηκε η απόλυτη χρονολόγηση της MM III περιόδου με βάση το ίζημα.¹⁰⁵ Όμως το εναπόθεμα φαίνεται να έχει αναμειχθεί και με θραύσμα που από το χρώμα της διακόσμησης φαίνεται να ανήκει στην YM IIIA περίοδο ή και αργότερα.¹⁰⁶

Διάφορα μινωικά ευρήματα στην Αίγυπτο έχουν περιοριστεί σε πέντε περιοχές, Lisht, Harageh, Ka Ehn, Abydos και Qubbet el Hawa αλλά και το στρώμα στο οποίο ανακαλύφθηκαν τα ευρήματα αυτά δυσκολεύει και πάλι την χρονολόγηση.¹⁰⁷

Ανακεφαλαιωτικά, έχουν διατυπωθεί αρκετές προτάσεις που αφορούν στην απόλυτη χρονολόγηση της Μεσομινωικής περιόδου που όμως διαφέρουν μεταξύ τους σημαντικά.¹⁰⁸ Η μεγαλύτερη διαφορά που κυμαίνεται μεταξύ των χρονολογιών που έχουν

---

¹⁰⁰ MacGillivray 2013, 223

¹⁰¹ MacGillivray 2013, 223

¹⁰² MacGillivray 2013, 223

¹⁰³ Walberg 1992, 158

¹⁰⁴ Walberg 1992, 158

¹⁰⁵ Walberg 1992, 158

¹⁰⁶ Walberg 1992, 158

¹⁰⁷ Walberg 1992, 158

¹⁰⁸ Walberg 1992, 158

προταθεί φτάνει μέχρι και τα 400 χρόνια.¹⁰⁹ Ορισμένοι μελετητές, για παράδειγμα, τοποθετούν την αρχή της Μεσομινωικής περιόδου στα 2.200 χρόνια π.Χ., ενώ από την άλλη μεριά ορισμένοι προτείνουν ότι ξεκίνησε το 1850 π.Χ.¹¹⁰ και άλλοι όπως ο P. Åström την τοποθετεί περίπου στα 1800 με 1750 χρόνια π.Χ.¹¹¹

Έγινε μια προσπάθεια να αποδοθεί μια πιο αξιόπιστη σχετική χρονολογία στη Μεσομινωική εποχή με βάση τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των ανακτόρων της Κνωσού και της Φαιστού αλλά και στην κεραμική.¹¹² Αποτέλεσμα ήταν να διαχωριστεί η κάθε κατηγορία σε τέσσερις διαφορετικές φάσεις με βάση το στυλ, δηλαδή την προ - καμαραϊκή, την πρώιμη καμαραϊκή, την κλασική καμαραϊκή και τη μετα - καμαραϊκή φάση αντίστοιχα με τον διαχωρισμό του Evans.¹¹³ Η Walberg δήλωσε ότι δεν θεωρεί πως είναι δυνατό να δοθεί μια απόλυτη χρονολόγηση στη Μεσομινωική εποχή.¹¹⁴

Τα ευρήματα όμως από το Tell el Dabca έδωσαν για πρώτη φορά τη δυνατότητα να γίνει ένας εφικτός συγχρονισμός της MM II περιόδου με την Αίγυπτο.¹¹⁵ Τα θραύσματα των τοιχογραφιών είναι πάρα πολλά και ανακαλύφθηκαν από τον Bietak.¹¹⁶ Τοποθετούνται χρονικά στη 13^η Δυναστεία της Αιγύπτου, δηλαδή περίπου στο 1780-1775 π.Χ.¹¹⁷

Εκτός από τις τοιχογραφίες έχει έρθει στο φως και κεραμική η οποία ανήκει στην κλασική καμαραϊκή περίοδο δηλαδή στη MM IIA – IIB – IIIA περίοδο.¹¹⁸ Έχει επίσης ανακαλυφθεί και μία βάση κυπέλλου της προ - καμαραϊκής φάσης σε στρώμα

---

¹⁰⁹ Walberg 1992, 158

¹¹⁰ Walberg 1992, 158

¹¹¹ Walberg 1992, 158

¹¹² Walberg 1992, 158

¹¹³ Walberg 1992, 158

¹¹⁴ Walberg 1992, 159

¹¹⁵ Walberg 1992, 159

¹¹⁶ Bietak 2010, 11

¹¹⁷ Bietak 2010, 11

¹¹⁸ Walberg 1992, 159

αδιευκρίνιστο και μάλιστα αποτελεί μοναδικό κομμάτι της προ – καμαραϊκής περιόδου που βρέθηκε στην Αίγυπτο και φανερώνει τις σχέσεις μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου.¹¹⁹

Όσο αφορά, όμως, στην κεραμική του Tell el Dabca, τέσσερα είναι τα θραύσματα που αποτελούν υψίστης σημασίας ευρήματα αφού βοηθούν στη χρονολόγηση άλλων κεραμικών που ανήκουν στην κλασική καμαραϊκή φάση στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.¹²⁰ Μετά την ανακάλυψη των θραυσμάτων αυτών μπορεί πλέον η απόκλιση στη χρονολόγησή τους να περιοριστεί στα 50 με 100 χρόνια.¹²¹

3. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ-ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να γίνει διάκριση των διαφορετικών επιπέδων σχέσης που διαμορφώθηκαν μέσω των αντικειμένων ανταλλαγής σε Κρήτη και Αίγυπτο κατά τη διάρκεια της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, όταν δύο πολιτισμοί ανταλλάσσουν προϊόντα μεταξύ τους ίσως σε ορισμένες περιπτώσεις να ανταλλάσσουν και τεχνογνωσία, κάτι που αποτελεί μια καθόλου απλή υπόθεση. Όμως εκτός από τεχνογνωσία είναι πολύ πιθανό να μαθαίνουν ο ένας τη γλώσσα του άλλου και τελευταίο επίπεδο της εμπορικής αυτής επαφής να αποτελέσει η υιοθέτηση λατρείας ξένων-εξωτικών θεοτήτων¹²². Το τελευταίο αποτελεί και το βασικό στοιχείο της παρούσας μελέτης, η οποία έχει σκοπό να αναδείξει την πολυσύνθετη σχέση των δύο πολιτισμών σε επίπεδο τεχνοτροπίας και θρησκείας κατά τη διάρκεια της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρατεθούν δείγματα από τον πλούτο του υλικού που σχετίζεται με την ανταλλαγή ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο. Αρχικά, θα γίνει διάκριση των αντικειμένων. Πιο συγκεκριμένα, στο 3.1 κεφάλαιο τα αντικείμενα θα χωριστούν σε απλά αγαθά και στη συνέχεια θα γίνει αναφορά σε μια ομάδα σφραγιδολίθων. Στο 3.2 κεφάλαιο, που αναφέρεται στην τεχνοτροπία – τεχνολογία, θα παρατεθούν στοιχεία για τους Χαναανίτικους αμφορείς και τις τοιχογραφίες. Ακόμη στο κεφάλαιο αυτό

---

¹¹⁹ Walberg 1992, 159

¹²⁰ Walberg 1992, 159

¹²¹ Walberg 1992, 159

¹²² Cucuza 2000, 104-105

εμπερικλείεται και η μινωική επίγνωση των μαγικών τελετουργιών κατά μιας Ασιατικής ασθένειας,. Επιπροσθέτως θα διερευνηθεί η παρουσία των πλοίων των Κεφτιού στη ναυτική βάση του Peru-nefet, αλλά και η ενδυμασία των μορφών, όπως αυτή αποτυπώνεται σε τοιχογραφίες .Στο 3.3 κεφάλαιο θα αναφερθούν το Cartouche του Khyan, αλλά και γραπτές πηγές που φανερώνουν σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και την Αίγυπτο. Τέλος, το 3.4 κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις θρησκευτικομαγικές προεκτάσεις που συνδέουν την Κρήτη με την Αίγυπτο με τις συγκεκριμένες απεικονίσεις του σκαραβαίου και της Taeweret.

3.1 Απλή ανταλλαγή αντικειμένων

Από την Αίγυπτο στην Κρήτη εισάγονται πρώτες ύλες όπως είναι ο χρυσός και ο έβενος. Αναφορικά με τους ημιπολύτιμους λίθους εισάγονται ορεία κρύσταλλος, αμέθυστος κ.ά. Εισάγονται λίθινα αγγεία και σκεύη από φαγεντιανή. Τέλος εισάγονται, ακόμα και ζώα, όπως πίθηκοι και αντιλόπες. Από την άλλη μεριά η Κρήτη εξάγει στην Αίγυπτο ελαιόλαδο και όσπρια αναφορικά με τις τροφές, αλλά και φαρμακευτικά προϊόντα αλλά και προϊόντα καλλωπισμού όπως αρωματικά έλαια και φαρμακευτικά βότανα.¹²³ Επίσης εξάγει κοσμήματα, υφάσματα και κεραμική¹²⁴. Όλα τα παραπάνω αφορούν στα απλά προϊόντα ανταλλαγής ανάμεσα στους πολιτισμούς Κρήτης και Αιγύπτου που σκοπό έχουν την κάλυψη αναγκών. Οι ανάγκες αυτές αφορούν σε προϊόντα και αντικείμενα που δεν υπάρχουν σε έναν τόπο αλλά μέσω της ανταλλαγής οι ανάγκες αυτές καλύπτονται.

Εκτός όμως από απλά προϊόντα υπάρχουν και περισσότερο χαρακτηριστικές εκφράσεις της Μινωικής και Αιγυπτιακής κουλτούρας και αυτές είναι οι σφραγίδες – φυλαχτά. Στα φυλαχτά εμπερικλείονται εικόνες πραγματικές ή φανταστικές που φανερώνουν στοιχεία για τις πεποιθήσεις, τη μόδα, την τεχνολογία κ.ά. των πολιτισμών της Αιγύπτου και της Κρήτης.¹²⁵

Η μεταφορά τους γίνεται κυρίως από την Κρήτη στην Αίγυπτο παρά από την Αίγυπτο στην Κρήτη. Αυτό δικαιολογείται και από το γεγονός της αυξημένης παραγωγής

---

¹²³ Καρέτσου Α., Παπαδάκης Ν., Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη Μ. 2000, 15

¹²⁴ Καρέτσου Α., Παπαδάκης Ν., Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη Μ. 2000, 15

¹²⁵ Hughes – Brock 2000, 120

σφραγίδων στην Αίγυπτο και η οποία συνεπώς δεν έχει την ανάγκη να εισάγει σφραγίδες από άλλους πολιτισμούς.¹²⁶ Πολλές είναι οι μορφές που πρωτοεμφανίζονται στην Αίγυπτο μέσα από σφραγίδες και ορισμένες από τις μορφές αυτές όπως ο πίθηκος και η Taweret που θα αναφερθούν και παρακάτω. Όμως στο σημείο αυτό θα παρατεθούν ζώα όπως η γάτα και η σφίγγα.

Η γάτα αποτελούσε τη συντροφιά των αγροτών στην πρώιμη Αίγυπτο.¹²⁷ Στην Κρήτη εντοπίζονται σφραγίδες στη MM περίοδο με μορφή γάτας από τα Μάλια. Η σφραγίδα αυτή των Μαλίων δημιουργήθηκε πιθανότατα από έναν Μίνωα καλλιτέχνη.¹²⁸ Ορισμένες από τις σφραγίδες που έχουν εισαχθεί στην Κρήτη, πιθανότατα από την Αίγυπτο και απεικονίζουν γάτες, έχουν ιερατική εμφάνιση αλλά αυτό ίσως να προκύπτει από τη μορφή της γάτας στην ιερογλυφική γραφή.¹²⁹ Οι αναπαραστάσεις γάτας σε σφραγίδες στην Κρήτη χάνουν την αίγλη τους τη Νεοανακτορική περίοδο όμως εμφανίζεται σε τοιχογραφίες όπως στην Αγία Τριάδα.¹³⁰ Μάλιστα η Κρήτη αποτελεί πιθανότατα την πρώτη περιοχή στην Ευρώπη που γνωρίζει την εξημερωμένη γάτα.¹³¹

Σφραγίδες με αναπαραστάσεις σφίγγας επίσης έχουν ανακαλυφθεί στην Κρήτη. Εμφανίζεται σε τρεις πήλινες σφραγίδες της MM II περιόδου από την Φαιστό.¹³² Το υβριδικό αυτό ζώο στην Αίγυπτο συμβολίζει τον Φαραώ και δυστυχώς δεν είναι γνωστό πως ακριβώς οι Μινωίτες μπορεί να αποκαλούσαν το υβριδικό αυτό ζώο.¹³³

Στην Κρήτη χρησιμοποιούσαν τις σφραγίδες αυτές στον λαϊκό σύμφωνα με ορισμένα παραδείγματα που έχουν βρεθεί. Είχαν συμβολική αξία και ισχύ που σχετιζόταν με την κοινωνία και τη θρησκεία.¹³⁴ Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να το διεξάγει κανείς από τα παραδείγματα κοσμημάτων που έχουν βρεθεί σε ταφές της YM IIIA1 περιόδου

---

¹²⁶ Hughes – Brock 2000, 120

¹²⁷ Hughes – Brock 2000, 121

¹²⁸ Hughes – Brock 2000, 121

¹²⁹ Hughes – Brock 2000, 121

¹³⁰ Hughes – Brock 2000, 121

¹³¹ Hughes – Brock 2000, 121

¹³² Hughes – Brock 2000, 122

¹³³ Hughes – Brock 2000, 122

¹³⁴ Hughes – Brock 2000, 120

κοντά στην Κνωσό.¹³⁵ Τα παραδείγματα αυτά των σφραγίδων με ζώα που έχουν «καταγωγή» από την Αίγυπτο και βρίσκονται σε τάφους στην Κρήτη φανερώνει ότι οι δύο αυτοί πολιτισμοί είχαν έρθει σε επαφή με αποτέλεσμα ορισμένοι Μινωίτες να επιθυμήσουν να ταφούν με σφραγίδες που αναπαριστούν εικόνες από την Αίγυπτο.¹³⁶

Κατά την προσπάθεια διαπίστωσης αλληλεπιδράσεων μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου θα αναφερθούν τα μουσικά όργανα και οι τέχνες που συνδέονται με τους δύο αυτούς πολιτισμούς. Σύμφωνα με τον Μανώλη Μικράκη¹³⁷ πρώτη φορά έγινε προσπάθεια ανάδειξης της επαφής δύο πολιτισμών με βάση τη μουσική το 1903, όταν δημοσιεύτηκε το *Αγγείο των Θεριστών* από την Αγία Τριάδα. Έγινε μια συσχέτιση του σείστρου που αναπαρίσταται στο αγγείο με άλλα αιγυπτιακά παράλληλα, που αφορούσαν στη λατρεία της Ίσιδας και διεξήχθη το συμπέρασμα ότι υπάρχει αισθητή ομοιότητα.¹³⁸ Η Κρήτη είναι αυτή που θεωρήθηκε ως ενδιάμεσος σταθμός ανάμεσα σε Ανατολή - Αιγαίο και η Κρήτη, είναι ο τόπος όπου χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά μουσικά όργανα από την Αίγυπτο, τη Συρία, τη Μεσοποταμία και τη Φρυγία, πριν φτάσουν στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι η Κρήτη δεν είχε δικά της μουσικά όργανα και ότι όλα προήρθαν από περιοχές εκτός του Αιγαιακού κόσμου.¹³⁹

Η απεικόνιση του σείστρου στο αγγείο των Θεριστών, που τοποθετείται χρονικά στη MM II/ YM I περίοδο, προσφέρει πολλές πληροφορίες για την επιρροή που είχε από την Αίγυπτο.¹⁴⁰ Μια ανακάλυψη στις Αρχάνες πηλινού σείστρου παρόμοιου με ένα άλλο που βρέθηκε σε παιδική ταφή της MM Ia περιόδου στο Φουρνί, φανερώνει το γεγονός της πρώιμης εμφάνισης του σείστρου στην Κρήτη και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της προανακτορικής περιόδου. Η μορφή του Κρητικού σείστρου μοιάζει με ανατολικά πρότυπα που έχουν πιθανότατα αιγυπτιακή καταγωγή.¹⁴¹

Σε περίπτωση που αναγνωρισθεί το γεγονός ότι το Κρητικό σείστρο προήλθε από την Αίγυπτο τότε εύλογη είναι και η υπόθεση της εισαγωγής του στην Κρήτη, ως

---

¹³⁵ Hughes – Brock 2000, 123

¹³⁶ Hughes – Brock 2000, 123

¹³⁷ Μικράκης 2000,162

¹³⁸ Μικράκης 2000,162

¹³⁹ Μικράκης 2000, 162

¹⁴⁰ Μικράκης 2000, 163

¹⁴¹ Μικράκης 2000, 163

συνέπεια, και των μουσικών ρυθμών που προέρχονται από την Αίγυπτο. Ο Μικράκης θέτει την υπόθεση ότι στο *Αγγείο των Θεριστών* η ανδρική μορφή που απεικονίζεται να παίζει το σείστρο είναι Αιγύπτιος. Όμως στην Αίγυπτο σείστρο έπαιζαν μόνο οι γυναίκες.¹⁴² Επιπλέον, τα ρούχα του εικονιζόμενου είναι πολύ γνωστά στη Μινωική τέχνη και κυρίως στην ειδωλοπλαστική¹⁴³. Συμπερασματικά, πιθανώς, ο εικονιζόμενος δεν είναι Αιγύπτιος. Συνεπώς, ο ρυθμός που παίζει δεν είναι αιγυπτιακός. Βέβαια, οι ρυθμοί των δυο αυτών λαών μάς είναι άγνωστοι σήμερα¹⁴⁴. Καταληκτικά, μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν όσον αφορά στο τονικό - ρυθμικό σύστημα των Μινωιτών και Αιγυπτίων.

Ένα από τα περιδέραια που βρέθηκε στην Κνωσό φέρει χάντρες σε σχήμα λωτού και παπύρου, πράγμα που πιθανότατα αποτελεί συνειδητή επιλογή του καλλιτέχνη, αφού ο λωτός και ο πάπυρος έχουν συμβολική σημασία και είναι τα χαρακτηριστικά στοιχεία – φυτά της Αιγύπτου.¹⁴⁵ Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι χάντρες σε σχήμα λωτού, και κυρίως παπύρου, έχουν βρεθεί σε τοποθεσίες του Αιγαιακού χώρου. Ο λωτός είναι το χαρακτηριστικό φυτό που συμβολίζει την Άνω Αίγυπτο. Βέβαια, δεν μπορεί με σιγουριά να ειπωθεί αν στην Κρήτη χρησιμοποιούσαν το περιδέραιο αυτό για τις μαγικές του ιδιότητες, αφού υπάρχει η πιθανότητα να το χρησιμοποιούσαν με σκοπό μόνο να εκμεταλλευτούν την ομορφιά του¹⁴⁶.

**Εικόνα 2. Περιδέραιο 17^{ος}-11^{ος} αι. π.Χ. Κνωσός.
Παναγιωτάκη 2000, 126**

---

¹⁴² Μικράκης 2000, 162

¹⁴³ Μικράκης 2000, 162

¹⁴⁴ Μικράκης 2000, 162

¹⁴⁵ Παναγιωτάκη 2000, 126

¹⁴⁶ Παναγιωτάκη 2000, 126

Ξεχωριστή αναφορά γίνεται σε ένα από τα εντυπωσιακά υλικά που εισάγονταν από την Αίγυπτο στην Κρήτη, το οποίο είναι το «αιγυπτιακό μπλε». Ένα πολύ βαθύ μπλε υλικό που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κοσμημάτων και η πρώτη ύλη προερχόταν από την Αίγυπτο.¹⁴⁷ Το δεδομένο αυτό αποδίδει στο εικονιζόμενο περιδέραιο αιγυπτιακή καταγωγή ως προς το υλικό, αφού είναι φτιαγμένο από αιγυπτιακό μπλε. Στην Αίγυπτο το «αιγυπτιακό μπλε» το οποίο πιθανόν αντικατέστησε το τουρκουάζ χρώμα ημιπολύτιμου λίθου που συμβόλιζε τη χαρά.¹⁴⁸

Εικόνα 3. Ρυτό από αυγό στρουθοκαμήλου 17ος-16^{ος} αι. π.Χ. Ακρωτήρι Θήρας. Μπίχτα 2000, 139

Τα αυγά στρουθοκαμήλου συμβόλιζαν την αναγέννηση και τη γονιμότητα στην Αίγυπτο.¹⁴⁹ Συνολικά έχουν εισαχθεί στο Αιγαίο είκοσι αυγά και τρία από αυτά προέρχονται από το ναυάγιο του Uluburun¹⁵⁰. Τα αυγά στρουθοκαμήλου τα χρησιμοποιούσαν ως αγγεία, αφού πρώτα τα επεξεργάζονταν και έβαζαν ένα στόμιο και μία βάση ώστε να στέκεται. Εισάγονται στην Κρήτη και μετατρέπονται σε δοχεία ή ενθέματα δηλαδή σε έργα τέχνης.

151

Στην Κρήτη πρωτοεμφανίζονται την περίοδο της ΠΜ II-III και συγκεκριμένα στο Παλαίκαστρο. Συναντώνται και στο ανάκτορο της Κνωσού κατά τη ΜΜ IB περίοδο και στο ανάκτορο της Ζάκρου κατά την ΥΜ I περίοδο.¹⁵² Όσον αφορά στην Αίγυπτο, Βαβυλωνιακά κείμενα αναφέρουν τις μαγικές και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες αλλά συνδέονται και με ταφές κατά της 5^{ης} και 4^{ης} χιλιετία.¹⁵³

Συμπερασματικά, τα προϊόντα που ταξίδευαν κυρίως από την Αίγυπτο στην Κρήτη και το αντίστροφο, είχαν σκοπό την κάλυψη αναγκών, αλλά τελικά είχαν ως συνέπεια τα αντικείμενα αυτά που εισάγονται να αναδείξουν σήμερα και να φανερώσουν

---

¹⁴⁷ Παναγιωτάκη 2000, 124

¹⁴⁸ Παναγιωτάκη 2000, 124

¹⁴⁹ Μπίχτα 2000, 138

¹⁵⁰ Μπίχτα 2000, 138

¹⁵¹ Μπίχτα 2000, 138

¹⁵² Μπίχτα 2000, 138

¹⁵³ Μπίχτα 2000, 138

ένα πρώτο σημάδι πολιτιστικής επιρροής ανάμεσά τους, η οποία επιρροή σταδιακά κορυφώνεται. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, με τον όρο πολιτιστικός δηλώνεται ο υλικός και τεχνολογικός πολιτισμός. Αναφορικά με τα υλικά και τα απλά αντικείμενα που έφταναν από την Αίγυπτο στην Κρήτη πρέπει να γίνει σαφές ότι όσα παρατέθηκαν αποτελούν ένα μικρό δείγμα από την ποικιλία των όσων έχουν ανακαλυφθεί αλλά δεν αλλάζει το γεγονός ότι υπήρξε αλληλεπίδραση σε πρώτο επίπεδο, δηλαδή σε επίπεδο απλής ανταλλαγής αντικειμένων.

3.2 Τεχνοτροπία

Μέσω της εισαγωγής αντικειμένων στην Κρήτη από την Αίγυπτο, πιθανότατα έχουν εισαχθεί και χαρακτηριστικά τεχνοτροπίας – τεχνολογίας από τον έναν πολιτισμό στον άλλο, υπόθεση που θα αναλυθεί στο παρόν υποκεφάλαιο. Η πιθανότητα αυτή εντάσσει την αλληλεπίδραση μεταξύ της Κρήτης και της Αιγύπτου σε άλλο επίπεδο.

Οι άνθρωποι είναι εκ φύσεως μιμητικά όντα γεγονός που θέτει ως μια καθόλου απίθανη υπόθεση, Κρήτες τεχνίτες να είδαν και να παρατήρησαν εισαγόμενα Αιγυπτιακά αντικείμενα και αγγεία και να προσπάθησαν να τα μιμηθούν προσαρμόζοντάς τα στα δικά τους δεδομένα αλλά και το αντίστροφο.

Οι Χαναανίτικοι αμφορείς που συναντώνται σε ολόκληρο το Αιγαίο προέρχονται από την Χαναάν (στο σημερινό Ισραήλ περίπου), είναι φτιαγμένοι από πηλό και έφτασαν στο Αιγαίο γεμάτοι με συγκεκριμένα προϊόντα.¹⁵⁴ Παραδείγματα έχουν βρεθεί στο στα νησιά του Αιγαίου και στην Ηπειρωτική Ελλάδα.¹⁵⁵ Οι «μινωικοί αιγυπτιάζοντες αμφορείς» όπως χαρακτηριστικά τους αναφέρει ο Cucuza¹⁵⁶ κατασκευάζονται κατά τη διάρκεια της ΥΜ Ι περιόδου και η μορφή τους βασίστηκε στους αμφορείς που κατασκευάζονταν στη Χαναάν και ήταν λίθινοι ή πήλινοι. Συνδέονται κυρίως με

---

¹⁵⁴ Cucuza 2000, 105

¹⁵⁵ Cucuza 2000, 105

¹⁵⁶ Cucuza 2000, 105

θηρσκευτικές τελετουργίες.¹⁵⁷ Το είδος αυτό του αγγείου αποτελείται από τρία μέρη, τα οποία ενώνονται με ένα πλαστικό δακτύλιο.¹⁵⁸

Οι Χαναανίτικοι αμφορείς συνδέονταν με το εμπόριο αφού αποτελούσαν ένα αγγείο μεταφοράς του εμπορεύματος πάνω στα πλοία.¹⁵⁹ Πληροφορίες για τους Χαναανίτικους αμφορείς αντλούνται από τα ναυάγια του Uluburun και του Cape Gelidonya.¹⁶⁰ Πιο συγκεκριμένα, στην Κρήτη όστρακα Χανναανίτικων αμφορέων έχουν βρεθεί στο Ηράκλειο, στην Κάτω Ζάκρο, πιθανόν στην Κνωσό, στον Κομμό, στο Παλαίικαστρο, στα Χανιά, στον Μόγλο και την Ψείρα.¹⁶¹

Αρχαιολογικές πηγές που δείχνουν την επαφή που είχε η Κρήτη με τους Χαναανίτικους αμφορείς αλλά και που δείχνουν την έκταση που είχε πάρει το εμπόριο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού είναι οι τοιχογραφίες από τον τάφο του Rekhmire. Ο Rekhmire ήταν βεζίρης του Thutmose III και Amenhotep II και στην τοιχογραφία δέχεται δώρα από αντιπροσώπους ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν και Κρήτες που ξεχωρίζουν από το χαρακτηριστικά στην απόδοσή τους. Ανάμεσα στα δώρα επίσης υπάρχουν και Χανναανίτικοι αμφορείς που τους κρατούν Χαναναίοι.¹⁶²

Επίσης, στην Κρήτη υπάρχει παραγωγή αγγείων που αντιγράφει τους Χαναανίτικους αμφορείς με ορισμένες παραλλαγές όπως για παράδειγμα στις λαβές¹⁶³. Ο πιο συνηθισμένος τύπος του Χαναανίτικου αμφορέα είναι εκείνος με οξεία βάση ο οποίος συναντάται στην Κρήτη.¹⁶⁴

Δεν είναι αποδεδειγμένο το γεγονός ότι κατασκευάστηκαν χανναανίτικοι αμφορείς στην Κρήτη όμως είναι σίγουρα σαφές ότι υπήρχε αλληλεπίδραση στον τρόπο δημιουργίας των αμφορέων, γεγονός που φαίνεται από τη σύγκριση του αλάβαστρου που προέρχεται από τον Κατσαμπά και φέρει τη δέλτο του Φαραώ Tuthmosis III και πήλινου

---

¹⁵⁷ Cucuza 2000, 105

¹⁵⁸ Cucuza 2000, 105

¹⁵⁹ Φιλιππούλου 2017, 99

¹⁶⁰ Φιλιππούλου 2017, 20, 51

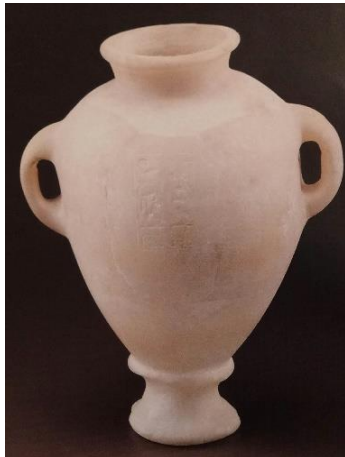
¹⁶¹ Φιλιππούλου 2017, 67-68

¹⁶² Φιλιππούλου 2017, 94

¹⁶³ Cucuza 2000, 225

¹⁶⁴ Φιλιππούλου 2017, 84

αγγείου από τον τάφο στο Καμηλάρι. Και στις δύο περιπτώσεις τα αγγεία είναι δουλεμένα σε ξεχωριστά κομμάτια, έχουν κοντό λαιμό και δύο κάθετες λαβές.¹⁶⁵

Εικόνα 4. Αμφορέας του Tutmosis III 18η Δυναστεία (15ος αιώνας). Καβουλάκη 2000, 220

Υπάρχει μια σαφής επίδραση από τους χαναναίτικους αμφορείς στην Κρήτη, οι οποίοι κυκλοφόρησαν στο Αιγαίο ειδικά την περίοδο του Τούθμωση III, ο οποίος εκείνη την εποχή είχε κυριαρχήσει σε πολλές περιοχές της Εγγύς Ανατολής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί ο αμφορέας από τον Κατσαμπά ο οποίος φέρει τη δέλτο του Φαραώ Tutmosis III και βρέθηκε σε τάφο με αρκετά αιγυπτιακά λίθινα αγγεία και αποτελεί ένα αιγυπτιακό αλάβαστρο, εισηγμένο ή μάλλον σταλμένο ως πολύτιμο δώρο. Μία από της πλευρές φέρει μια εγχάρακτη επιγραφή με την δέλτο του Φαραώ, που μεταφράζεται ως εξής: «Ο αγαθός θεός Μεν-

Χεπέρ-ρε ο υιός του ήλιου Τούθμωσις ο ωραίος στις μεταμορφώσεις προικισμένος με ζωή εσαεί».¹⁶⁶ Εισηχθησαν στην Κρήτη από την Αίγυπτο πολλά αγγεία από αλάβαστρο. Συγκεκριμένα, φαίνεται να εισήχθησαν κατά τη MM III – YM I περίοδο και να εξαπλώθηκαν σε πολλές περιοχές όπως Αγία Τριάδα, Κνωσό, Μάλια κ.ά.¹⁶⁷ Σημαντικές πληροφορίες για την περίοδο εισαγωγής τους προσφέρει κυρίως ο «βασιλικός τάφος» των Ισοπάτων.

Ανακεφαλαιωτικά, δεν μπορεί όμως κανείς να βγάλει βέβαια συμπεράσματα για την επιρροή Μινωιτών τεχνιτών από τους Αιγυπτίους μιας και είναι δύσκολο να γίνει μια τέτοια διάκριση. Μεγάλη εισαγωγή όμως αιγυπτιακών αντικειμένων δικαιολογούνται επίσης και λόγω της λιμενικής εγκατάστασης του Κομμού που βρίσκεται απέναντι από την Αίγυπτο.¹⁶⁸ Καταληκτικά, παρατηρείται, το γεγονός πως οι Μινωίτες διαμορφώνουν τα αγγεία με βάση τις δικές τους ανάγκες και μάλιστα απομιμούνται σε σκληρούς τοπικούς λίθους τα αιγυπτιακά σχέδια.¹⁶⁹ Πιθανότατα λοιπόν στην Κρήτη να αντέγραψαν

¹⁶⁵ Cucuza 2000, 225

¹⁶⁶ Cucuza 2000, 105

¹⁶⁷ Warren 2000, 200

¹⁶⁸ Cucuza 2000, 105

¹⁶⁹ Warren 2000, 200

τον τύπο των Χαναανίτικων αμφορέων που παραγόταν σε όλη συριοπαλαιστινιακή ακτή¹⁷⁰ γεγονός που φανερώνει την αλληλεπίδραση μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου όσο αφορά στο κομμάτι της τεχνοτροπίας, του τρόπου δηλαδή που δούλευαν τους αμφορείς αυτούς.

Εκτός από την τεχνοτροπία υπάρχει επίσης και επιρροή της Αιγυπτιακής τέχνης στην Κρήτη αλλά και το αντίστροφο. Διακοσμητικά μινωικά μοτίβα συναντώνται σε οροφές θηβαϊκών τάφων. Κυρίως κατά τη 12^η έως τη 18^η δυναστεία οροφές καλύπτονται από Αιγαιακά σχέδια όπως είναι οι σπείρες και οι ρόδακες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δεν είναι όλα τα μοτίβα στις οροφές των θηβαϊκών τάφων μινωικά. Ορισμένα όμως από αυτά έχουν τυπικά μινωικά χαρακτηριστικά, παρατήρηση που προσθέτει άλλο ένα στοιχείο στη μελέτη της εμπορικής επαφής των πολιτισμών Κρήτης Αιγύπτου¹⁷¹.

Συγκεκριμένα, καλά καθορισμένα σπειροειδή σχήματα εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Αιγυπτιακή τέχνη του Μέσου Βασιλείου κυρίως ως σχέδια με σκαραβαίους και σπάνια ζωγραφισμένα σε οροφές, κυρίως τάφων που ανήκουν σε σημαντικούς αρχηγούς στη Μέση Αίγυπτο κατά τη διάρκεια της XII (12^{ης}) Δυναστείας. Τέτοιου είδους σχέδια είναι σπάνια στην αιγυπτιακή διακοσμητική παράδοση, εμφανίζονται στην Πρώιμη Μινωική II περίοδο και έχουν τραβήξει την προσοχή των μελετητών και ιδιαίτερα των επιστημόνων που ασχολούνται με τις επαφές στο Αιγαίο¹⁷².

Ο τάφος που χρονολογείται στην XII Δυναστεία του αρχηγού Herzefa στην περιοχή Assiut της Άνω Αιγύπτου, προσφέρει επιπλέον πληροφορίες όσο αφορά σε αυτά τα σπειροειδή σχήματα, γεγονός που μπορεί να επιδείξει καλλιτεχνικές συνδέσεις με την Κρήτη. Πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι ο τάφος έχει ιδιαίτερη σημασία αφού αποτελεί το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα τάφου με διακοσμητικά σπειροειδή σχήματα στην οροφή¹⁷³.

Ο τάφος αυτός, όπως προαναφέρθηκε, ανήκει στο Μέσο Βασίλειο, αποτελείται από επτά δωμάτια και την αίθουσα με την διακοσμημένη οροφή από σπείρες, η οποία βρίσκεται στη δεξιά γωνία. Επίσης, ανάμεσα στις σπείρες υπάρχει και μια γραμμή με

---

¹⁷⁰ Φιλίππου 2017, 84

¹⁷¹ Τζαχίλη 2000, 71

¹⁷² Shaw 1970, 25

¹⁷³ Shaw 1970, 26

ιερογλυφικά και σε κάθε πλευρά της επιγραφής η επιφάνεια είναι χωρισμένη σε ορθογώνια πλαίσια διαφόρων μεγεθών.¹⁷⁴ Το σχέδιο της καρδιάς, το οποίο διακρίνεται στα σχέδια των σπειρών, είναι πολύ σπάνιο στην Αιγυπτιακή τέχνη και δεν εμφανίζεται ξανά μέχρι το Μέσο Βασίλειο¹⁷⁵.

Εικόνα 5. Shaw 2000, 54

Η Maria Shaw στο άρθρο της «Ceiling Patterns»¹⁷⁶ αναφέρει ότι το σχήμα καρδιάς έχει σχέση με τα μινωικά φύλλα κισσού και με άλλα σχετικά σχέδια του Μινωικού πολιτισμού αφού τα σχήματα αυτά φέρουν ορισμένες συγγένειες και τα περιγράμματα έχουν συνάφεια με τοιχογραφίες του Μινωικού πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι το σχήμα καρδιάς συναντάται σε μινωικές σφραγίδες¹⁷⁷.

Εκτός από την Κνωσό, επιρροή από Αιγυπτιακά μοτίβα κατά τη διάρκεια της ΜΜ ΙΙ περιόδου παρατηρείται και στη Φαιστό και συγκεκριμένα σε αγγείο της Φαιστού που διακοσμείται με σχέδια σχετιζόμενα με αιγυπτιακά μοτίβα όπως είναι τα καμπυλωτά περιγράμματα¹⁷⁸.

---

¹⁷⁴ Shaw 1970, 26

¹⁷⁵ Shaw 1970, 27

¹⁷⁶ Shaw 1970, 27

¹⁷⁷ Shaw 1970, 27

¹⁷⁸ Shaw 1970, 28

Συμπερασματικά, ο συνδυασμός διακοσμητικών μοτίβων στον Αιγυπτιακό τάφο Herzefa δεν μπορεί να είναι εντελώς άσχετος με την άνθηση του νατουραλιστικού

**Εικόνα 6. Τοιχογραφία με «κυανοπιθήκους» και πτηνά.
Μπιχτά 2000, 299**

κεραμικού στυλ της ΜΜ ΙΙ και ΜΜ ΙΙΙ περιόδου. Έχει ειπωθεί επίσης ότι το Μέσο Βασίλειο ευθύνεται για την διάδοση της τοιχογραφίας στην Κρήτη.¹⁷⁹

Πάντως φαίνεται ότι ο μινωικός καλλιτέχνης γνώρισε τη βασική

αιγυπτιακή τέχνη, όμως χρειάζεται αρχαιολογικά τεκμήρια για να βγει ένα ασφαλές συμπέρασμα. Παρ' όλα αυτά οι συγγένειες που αναφέρθηκαν παραπάνω φαίνεται να είναι κάτι περισσότερο από τυχαίες¹⁸⁰.

Εικόνα 7. Τοιχογραφία τους ρυτοφόρου από το ανάκτορο της Κνωσού στον διάδρομο πομπής. ΥΜ ΙΙ. Αντίγραφο του Cameron. Betancourt 2000, 89

Σχετικά με τις τοιχογραφίες, υπάρχουν και ορισμένες από την Κνωσό που αναπαριστούν πιθήκους να παίζουν στο τοπίο. Οι πίθηκοι είναι ζώο που ανήκει στην πανίδα της Αιγύπτου και η απόδοση της μορφής του σε τοιχογραφίες της Κνωσού δείχνει την επίδραση της μινωικής τέχνης από τον πολιτισμό της Αιγύπτου και ειδικά τα τοπία είναι συχνό παράδειγμα σε τοιχογραφίες που βρίσκονται στην Αίγυπτο. Δεν είναι τυχαίο επίσης, ότι έχουν βρεθεί και ειδώλια πιθήκου στην Κρήτη που πιθανότατα έχουν εισαχθεί από την Αίγυπτο μιας και το εξωτικό αυτό μοτίβο του πιθήκου προέρχεται από την Αίγυπτο¹⁸¹. Είναι ένα ζώο που είναι γνωστό στην Κρήτη από την Πρωτομινωική περίοδο και συνεχίζει μέχρι και την ΥΜ περίοδο.¹⁸² Τα ζώα αυτά μπορούν να αποδίδονται στη βιβλιογραφία είτε με τον όρο πίθηκοι είτε κυνοκέφαλοι, αφού μοιάζουν και σε βαβουΐνους και

¹⁷⁹ Shaw 1970, 30

¹⁸⁰ Shaw 1970, 30

¹⁸¹ Κλάδου 2000, 171

¹⁸² Κλάδου 2000, 171

οι οποίοι επίσης σχετίζονται άμεσα με την Αιγυπτιακή θρησκεία ¹⁸³.

Στο σημείο αυτό θα γίνει αναφορά στο κομμάτι της ενδυμασίας των δυο πολιτισμών, Κρήτης- Αιγύπτου, αφού αποτελεί ένα από τα κομμάτια που φανερώνουν τις σχέσεις ανάμεσα τους¹⁸⁴. Αναφορικά με την ενδυμασία των μινωιτών, θα πρέπει να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι μελετήθηκε η ενδυμασία των *Keftiu*, για τους οποίους υπάρχει εκτενής αναφορά στο 3.3 κεφάλαιο Πρόκειται για άντρες που ονομάζονται έτσι από επιγραφές που κοσμούν παραστάσεις θηβαϊκών τάφων και πιο συγκεκριμένα τους τάφους των Senmut, Antef, Usesamon, Rekhmire και Menkhepereseneb¹⁸⁵. Η ταύτιση έγινε λόγω των δώρων και των αγγείων που κρατούσαν οι μορφές στις τοιχογραφίες των τάφων, αλλά και λόγω των ενδυματολογικών τους στοιχείων όπως είναι για παράδειγμα τα σανδάλια, το ζώμα και η κόμμωση¹⁸⁶.

Εικόνα 8. Τοιχογραφία 18η Δυναστεία Hatshepsut (1490-1468 π.Χ.) από τις Θήβες Αιγύπτου, τάφος Rekh-mi-re. Betancourt 2000, 90

Εικόνα 9. Τοιχογραφία 18η Δυναστεία, βασιλεία Tuthmosis III-Amenhotep II (1490-1412 π.Χ.) από τις Θήβες Αιγύπτου, τάφος Senmut. Betancourt 2000, 90

---

¹⁸³ Κλάδου 2000, 171

¹⁸⁴ Τζαχίλη 2000, 71

¹⁸⁵ Τζαχίλη 2000, 71

¹⁸⁶ Τζαχίλη 2000, 71

Η ενδυμασία είναι ένα από τα καίρια σημεία μελέτης των παραστάσεων με ανθρώπους. Μπορούν να διεξαχθούν συμπεράσματα που σχετίζονται με τον πολιτισμό, τις κοινωνικές τάξεις, τις πολιτικές επιλογές κ.ά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η ενδυμασία των μορφών που αποτυπώνονται στην παράσταση πομπής από τον τάφο του *Menkheperesened* φαίνεται να έχει μινωικά χαρακτηριστικά¹⁸⁷.

Η Τζαχίλη στο άρθρο της συμπεραίνει, όσον αφορά στην ένδυση, ότι η επιρροή ανάμεσα σε Αίγυπτο και Κρήτη δεν είναι πολύ έντονη, λόγω των διαφορετικών αναγκών εκατέρωθεν.¹⁸⁸ Όμως η γνώση σίγουρα υπήρχε. Πιο συγκεκριμένα, οι Αιγύπτιοι γνώριζαν για τα μάλλινα μινωικά υφάσματα μιας και στους τάφους με τις τοιχογραφίες των *Keftiu* μαζί με τα υπόλοιπα δώρα που προσφέρουν φαίνεται να υπάρχουν και διπλωμένα υφαντά.¹⁸⁹ Προτιμούσαν, όμως, τα δικά τους υφάσματα και ορισμένες φορές υιοθετούσαν και τα μινωικά αφού έχουν βρεθεί τρία κομματάκια μάλλινου νήματος στην Αίγυπτο¹⁹⁰.

Παρατηρείται επίσης, ότι στην τοιχογραφία οι *Keftiu* εκτός του ότι κρατούν μινωικά ρούχα κρατούν για να προσφέρουν και μεταλλικά αγγεία, ρυτά, μέταλλα και ακριβά υφάσματα¹⁹¹. Χαρακτηριστικό είναι και το τάλαντο χαλκού που κρατάει η μορφή σε ένα από τα σημεία της τοιχογραφίας, η οποία μορφή κρατάει επίσης και ένα ρυτό αιγιακού τύπου¹⁹². Έχει βρεθεί στην Κρήτη ένας αριθμός ταλάντων όπως στην Αγία Τριάδα, Ζάκρο, Παλαίκαστρο κι αλλού, γεγονός που συνδέει περισσότερο τις εικονιζόμενες μορφές με τους Κρήτες¹⁹³.

Η κλωστοϋφαντουργία στην Κρήτη έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομία του νοικοκυριού αλλά και στη μεγάλων αποστάσεων ανταλλαγή¹⁹⁴. Τα ρούχα παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στη σηματοδότηση της ταυτότητας και της κοινωνικής θέσης των

---

¹⁸⁷ Τζαχίλη 2000, 72

¹⁸⁸ Τζαχίλη 2000, 71

¹⁸⁹ Τζαχίλη 2000, 71

¹⁹⁰ Τζαχίλη 2000, 72

¹⁹¹ Τζαμτζής 2003, 48

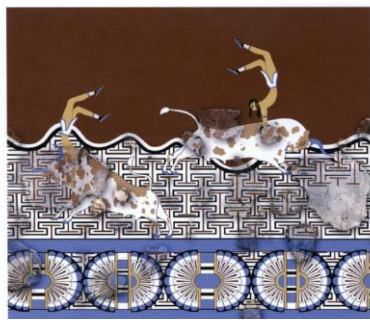
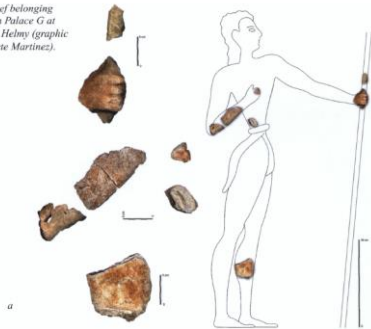
¹⁹² Μιχαηλίδου 2005, 36

¹⁹³ Μιχαηλίδου 2005, 34

¹⁹⁴ Περισσότερα για την κλωστοϋφαντουργία στο Αιγαίο στο Τζαχίλη Ίρις, 1997. *Υφαντική και Υφάντρες στο Προϊστορικό Αιγαίο 2000 – 1000 π.Χ.* Ηράκλειο Κρήτης

ατόμων που τα φορούσαν. Βέβαια, λίγα είναι τα κομμάτια υφάσματος που έχουν επιβιώσει μέχρι σήμερα¹⁹⁵, εκτός από την Αίγυπτο στην οποία έχουν βρεθεί αρκετά, οπότε οι περισσότερες πληροφορίες έρχονται από εικόνες, από αναφορές σε κείμενα και από τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή υφάσματος. Στην Κρήτη, επίσης η παραγωγή μαλλιού είναι γνωστή με λεπτομέρεια μέσω των πινακίδων γραμμικής Β γραφής¹⁹⁶.

Fig. 2.4. Plaster relief belonging to a divine icon from Palace G at Tell el-Dab'a/Ezbet Helwan (graphic work: Marian Negrete Martinez).

Εικόνα 10. Δείγμα της ζωφόρου από το Tell el-Dabca. Bietak 2010, 16

Καταληκτικά, οι Μινωικές και Αιγυπτιακές φιγούρες είναι αρκετά διαφορετικές ως προς την ενδυμασία και ως προς το ανθρώπινο σώμα. Βασικό όμως συμπέρασμα όπως το διατυπώνει η αρχαιολόγος Ίρις Τζαχίλη είναι ότι υπάρχει μια συμπληρωματικότητα ανάμεσα τους και όχι υποκατάσταση¹⁹⁷. Αυτό σημαίνει ότι σε κάθε περίπτωση η υιοθέτηση αιγυπτιακών χαρακτηριστικών από τους Μινωίτες έρχεται να συμπληρώσει τον μινωικό πολιτισμό και να προσαρμοστεί στα μινωικά δεδομένα και όχι να τα επισκιάσει. Επίσης, σύμφωνα με τη Morgan τα δώρα που φέρνουν οι Keftiu στις τοιχογραφίες των Θηβαϊκών τάφων συμπεριλαμβάνουν ρυτά με ζωόμορφα κεφάλια όπως λιοντάρια και τάυρους.¹⁹⁸ Ρυτά όμως που να απεικονίζουν γρύπες

δεν υπάρχουν και μάλιστα τα ζώα αυτά που απεικονίζονται στα ρυτά του θηβαϊκού τάφου, δηλαδή ο τάυρος και το λιοντάρι, συμβολίζουν την εξουσία.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Τζαχίλη 1997, 250

¹⁹⁶ Smith 2012, 141

¹⁹⁷ Τζαχίλη 2000, 71

¹⁹⁸ Morgan 2000, 308

¹⁹⁹ Morgan 2000, 308

Από ανασκαφές που έγιναν στο Tell el Dabca από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ήρθε στο φως ένα ανακτορικό συγκρότημα που μετρά 13 εκτάρια και χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Τουθμώσεως. Δύο όμως είναι τα δωμάτια στα οποία μπορούν να αποδοθούν τοιχογραφίες με μινωική τεχνοτροπία και μινωικά μοτίβα, όπως είναι για παράδειγμα η σκηνή των ταυροκαθαψίων, το δωμάτιο F και το δωμάτιο G.²⁰⁰

Το ανάκτορο αυτό είναι τοποθετημένο στη δυτική άκρη της πόλης Άβαρις (πρώην πρωτεύουσα των Υκσώς). Στο επονομαζόμενο παλάτι F υπάρχουν εκατοντάδες θραύσματα από μινωικές τοιχογραφίες έξω από το παλάτι.²⁰¹ Οι τοιχογραφίες πιθανότατα αφού έπεσαν μεταφέρθηκαν και εγκαταλείφθηκαν εκεί. Βασικό συμπέρασμα των ερευνητών είναι ότι οι καλλιτέχνες που συνέβαλαν στη δημιουργία των τοιχογραφιών αυτών ήταν Μινωίτες. Αυτό το συμπέρασμα διεξάγεται μετά από μελέτη της τεχνικής που αποτυπώνεται στις τοιχογραφίες αυτές, όπως για παράδειγμα ότι τα χρώματα εφαρμόστηκαν στην ακόμα υγρή επιφάνεια του ασβεστοκονιάματος²⁰².

Αμέσως επόμενη μαρτυρία της μινωικής αυτής καταγωγής των τοιχογραφιών που βρέθηκαν σε αιγυπτιακό ανάκτορο είναι οι σκηνές που αποτυπώνονται στα θραύσματα αυτά. Πιο συγκεκριμένα, διακρίνονται ακροβάτες να ισορροπούν με τα χέρια τους σε τάυρους με φόντο μοτίβο λαβυρίνθου. Σύμφωνα με τον Bietak²⁰³ ίσως η εικόνα αυτή να είναι κομμάτι από μια ολόκληρη σκηνή που ίσως να εμπεριείχε έναν νεαρό άντρα να τρέχει μπροστά από σπίτια κατά τη διάρκεια προφανώς κάποιου αγώνα, ένας πιθανόν ιερέας να στέκεται μπροστά από την ίδια πρόσοψη κ.ά. Επίσης, υπάρχουν θραύσματα που αποτυπώνουν φιγούρες ανθρώπων σε φυσικό μέγεθος όπως για παράδειγμα γενειοφόρων ανδρών. Σκηνές λιονταριών που κυνηγούν λεοπαρδάλεις, όπως επίσης απεικονίζεται και ένας γρύπας. Αναγνωρίζονται ακόμη κυνηγοί με σκύλους που κυνηγούν ζώα. Όλες αυτές οι σκηνές παρουσιάζονται στη φύση, με βότσαλα, βράχους κ.ά. Σύμφωνα με τον Bietak²⁰⁴ αυτές οι σκηνές θα μπορούσαν να διακοσμούν ένα δωμάτιο μαζί με σκηνές από ταυρομαχίες και ίσως να υπήρχε μια αίσθηση ιεραρχίας στη

---

²⁰⁰ Bietak 2010, 15

²⁰¹ Bietak 2010, 15

²⁰² Bietak 2010, 15

²⁰³ Bietak 2010, 15

²⁰⁴ Bietak 2010, 15

φύση σύμφωνα με την ιδεολογία της μινωικής κοινωνίας. Σε όλα αυτά όμως δεν υπάρχει τίποτα Αιγυπτιακό²⁰⁵.

Επιπρόσθετα και το επονομαζόμενο παλάτι G διακοσμείται από μινωικές τοιχογραφίες. Χαρακτηριστική είναι η αναπαράσταση μια μινωικής γυναίκας με φούστα. Το θραύσμα αυτό βρέθηκε εγκαταλελειμμένο στην είσοδο που οδηγούσε στο παλάτι G.²⁰⁶ Πιθανότατα να είχαν πέσει και από εκεί κομμάτια τοιχογραφιών που μεταφέρθηκαν αλλού. Όσο αφορά στην περιγραφή της γυναικείας αυτής μορφής μπορεί να ειπωθεί ότι θα είχε 2 μέτρα ύψος και πιθανότατα αναπαριστούσε μια θεά ή μία βασίλισσα²⁰⁷.

Εκτός από θραύσματα τοιχογραφιών, κοντά στη είσοδο του παλατιού G βρέθηκαν και ανάγλυφα. Μεταξύ αυτών βρέθηκαν τμήματα ζώων με κίτρινα κέρατα και άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένου μιας ανδρικής μορφής που κρατούσε ραβδί στο χέρι του. Πιθανότατα, η μορφή αυτή είχε επηρεαστεί από μινωικές θεϊκές αναπαραστάσεις²⁰⁸. Εκτός από τις μινωικές τοιχογραφίες, στο ανάκτορο G βρέθηκαν επίσης θραύσματα με πολύ καλοδιατηρημένα αιγυπτιακά μοτίβα, αλλά προφανώς επηρεασμένα από τη μινωική τέχνη σύμφωνα με την επιλογή των συχνών χρωματικών επιλογών του Αιγαίου όπως το μπλε.²⁰⁹

Μετά τον Amenophis II τα παλάτια φαίνεται να εγκαταλείπονται. Δεν υπάρχει κάποια εξήγηση για τον λόγο που εγκαταλείφθηκαν τα ανάκτορα. Ο Bietak αναφέρει ότι ίσως η εγκατάλειψη αυτή να οφείλεται σε Ασιατική ασθένεια (πανώλη). Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι με βάση υπολογισμό των χρονολογιών ο Ιατρικός Πάπυρος του Λονδίνου αναφέρει μαγικά ξόρκια εναντίον της πανώλης και άλλων ασθενειών στη γλώσσα των *Keftiu*²¹⁰ (εκτενής αναφορά στο 3.3 κεφάλαιο). Άραγε να είναι τυχαίο;

Γεωφυσικές έρευνες έχουν δείξει ότι η λιμενική λεκάνη της ίδιας περιοχής είχε μια είσοδο και μια έξοδο πράγμα που σημαίνει ότι ήταν ένα πολυάσχολο λιμάνι. Έρευνες

---

²⁰⁵ Bietak 2010, 15

²⁰⁶ Bietak 2010, 15

²⁰⁷ Bietak 2010, 15

²⁰⁸ Bietak 2010, 15

²⁰⁹ Bietak 2010, 15

²¹⁰ Bietak 2010, 18

επίσης δείχνουν ότι το λιμάνι χρονολογείται στο Μέσο Βασίλειο. Σύμφωνα με τον Bietak²¹¹ επίσης θεωρείται πολύ πιθανό να υπήρχε τείχος που να προστατεύει το λιμάνι από επιδρομές. Όλα αυτά τα αρχαιολογικά και γεωγραφικά στοιχεία θέτουν απαραίτητη την επανεξέταση της ταύτισης του λιμανιού με τη ναυτική βάση Peru-nefer. Παρ' όλα αυτά ορισμένοι Αιγυπτιολόγοι τοποθετούν τη ναυτική αυτή βάση στη Μέμφιδα²¹². Βέβαια όλα αυτά είναι μόνο υποθέσεις.

Σύμφωνα με στοιχεία υπήρξε περίοδος που η ναυτιλία σταμάτησε λόγω πλημμύρας που προήλθε από την άνοδο της στάθμης νερού του Νείλου. Ίσως είναι εκείνη η περίοδος που εγκαταλείφθηκε η ναυτική βάση και δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε ούτε σε περίοδο ξηρασίας²¹³. Η παρουσία των πλοίων των Κεφτιού στη ναυτική βάση του Peru-nefer, όπως καταγράφεται στον Πάπυρο 10056 του Βρετανικού Μουσείου, συσχετίζει την Αίγυπτο με τις μινωικές τοιχογραφίες²¹⁴. Ο Bietak αναφέρει ότι στην Αίγυπτο είχαν γνώση κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τούθμωση III της τεχνολογίας της ναυπηγικής κατασκευής από τη μινωική θαλασσοκρατία, πράγμα που μαρτυρείται από την παρουσία αντιπροσώπων των *Keftiu*, όπως αυτοί αποτυπώνονται στους θηβαϊκούς τάφους και στις εικόνες των πλοίων που βρίσκονται στη μεγάλη ναυτική βάση της Αιγύπτου κοντά στη βορειοανατολική είσοδο²¹⁵. Πιθανή είναι λοιπόν η ανάπτυξη της μινωικής ναυπηγικής τεχνολογίας στο Peru-nefer στο λιμάνι της Μέμφιδας ή του Άβαρις.

Γυρνώντας πάλι στο κομμάτι των τοιχογραφιών πρέπει να αναφερθεί ότι πολλές δεκάδες είναι τα θραύσματα λιονταριών από τοιχογραφίες από το παλάτι στο Tell el Dabca της Αιγύπτου.²¹⁶ Παρόλο που δεν είναι γνωστή η ακριβής τους θέση μέσα στο παλάτι είναι αρκετά σαφή ορισμένα από τα στοιχεία που δίνονται.²¹⁷ Τα λιοντάρια και οι λεοπαρδάλεις που απεικονίζονται στα θραύσματα αυτά, αποτελούν τμήματα ζωφόρου

---

²¹¹ Bietak 2010, 18

²¹² Bietak 2010, 18

²¹³ Bietak 2010, 21

²¹⁴ Bietak 2010, 21

²¹⁵ Bietak 2010, 21

²¹⁶ Marinatos 2010, 325

²¹⁷ Marinatos 2010, 325

που τοιχογραφούνταν στο παλάτι και είχαν ως κεντρικό θέμα το κυνήγι.²¹⁸ Με βάση τα θραύσματα που έχουν σωθεί έχουν διεξαχθεί ορισμένα συμπεράσματα.²¹⁹

Περίπου 10 είναι τα λιοντάρια που παίρνουν μέρος στη σκηνή, τα περισσότερα ζώα απεικονίζονται σε στάση καλπασμού.²²⁰ Η σκηνή λαμβάνει μέρος σε δύο τοπία, ένα βραχώδες και ένα ελώδες τοπίο με το κίτρινο και το κόκκινο να αποτελούν τα κυρίαρχα χρώματα.²²¹ Τα λιοντάρια κυνηγούν τη λεία τους και ένα από αυτά φαίνεται να χτυπάει το θύμα του.²²² Επίσης δύο καλοδιατηρημένα κεφάλια λιονταριών αποδίδονται με ανοιχτό το στόμα πράγμα που σημαίνει ότι βρίσκονται σε κατάσταση κυνηγιού.²²³ Τα θηράματά τους είναι ο ταύρος, η κατσίκα ή το ελάφι πράγμα που αποδίδεται και σε απεικονίσεις σκηνών κυνηγιού λιονταριών σε σφραγίδες και εγχειρίδια (μαχαίρια) της Αιγύπτου.²²⁴ Τεχνοτροπικά, ορισμένα από τα θραύσματα είναι ζωγραφισμένα με λεπτά χαρακτηριστικά ενώ άλλα είναι πιο χοντρά χωρίς λεπτομέρειες.²²⁵ Επίσης όλα τα ζώα αποδίδονται με πανομοιότυπα χρώματα.²²⁶

Η τοιχογραφία αυτή πιθανότατα αποδόθηκε από έναν μόνο ζωγράφο, ο οποίος είχε βοηθούς και οι οποίοι ανέλαβαν το δύσκολο κομμάτι της δουλειάς.²²⁷ Επίσης σύμφωνα με τη Μαρινάτου ο ζωγράφος σχεδίασε πρώτα τις μορφές σε πάπυρο ή περγαμινή και στη συνέχεια μετέφερε τα σχέδια στον τοίχο.²²⁸ Για κάθε καλλιτέχνη δόθηκαν ατομικές αποστολές και πιθανότατα υπήρχε μια ομάδα εργασίας που αποτελούνταν από έναν ζωγράφο και τους βοηθούς του.²²⁹

---

²¹⁸ Marinatos 2010, 325

²¹⁹ Marinatos 2010, 325

²²⁰ Marinatos 2010, 325

²²¹ Marinatos 2010, 325

²²² Marinatos 2010, 325

²²³ Marinatos 2010, 325

²²⁴ Marinatos 2010, 325

²²⁵ Marinatos 2010, 340

²²⁶ Marinatos 2010, 340

²²⁷ Marinatos 2010, 340

²²⁸ Marinatos 2010, 343

²²⁹ Marinatos 2010, 343

Μπορεί ακόμη και να υπολογισθεί περίπου το μήκος της ζωφόρου των λιονταριών.²³⁰ Αν υπολογισθεί ότι περίπου κάθε ζώο αντιστοιχεί σε περίπου 35 εκατοστά και ότι οι ταύροι είναι μεγαλύτεροι από τα λιοντάρια, υπολογίζεται ότι είχε μήκος περίπου πέντε με έξι μέτρα.²³¹

Η εικονογραφία των λιονταριών του παλατιού στο Tell el Dabca δεν περιγράφεται τυχαία με τέτοια λεπτομέρεια στην παρούσα εργασία. Η εικονογραφία των λιονταριών έχει μακρά ιστορία στη Μινωική Κρήτη από την Προανακτορική περίοδο.²³² Πιο συγκεκριμένα, λιοντάρια που απεικονίζονται να καλπάζουν ανάμεσα στα φυτά, εικόνες που θυμίζουν τοιχογραφίες του Tell el Dab'a, πιστοποιούνται σε σφραγίδα από τη Ζάκρο αλλά και σε τύπωμα δαχτυλιδιού από τη Ζάκρο.²³³ Οι εικόνες αυτές από το δαχτυλίδι και τη σφραγίδα που βρέθηκαν στη Ζάκρο απεικονίζουν λιοντάρι σε βραχώδες τοπίο, στοιχείο που θυμίζει σημεία των τοιχογραφιών από το Tell el Dab'a.²³⁴ Σύμφωνα λοιπόν με τη Μαρινάτου, η άποψη ότι οι απεικονίσεις λιονταριών αποδίδονται στον Μυκηναϊκό πολιτισμό πρέπει να αναθεωρηθεί παρά τη γενικότερη άποψη που κυριαρχεί ότι το λιοντάρι είναι έμβλημα που ανήκει στους Μυκηναίους.²³⁵ Σύμφωνα με τη Μαρινάτου μόνο ο Evans ήταν αυτός που παρατήρησε τον εμβληματικό χαρακτήρα του λιονταριού σε Κρήτη και σε γειτονικές περιοχές και έβγαλε το συμπέρασμα η αποτύπωση αυτή του λιονταριού προέρχεται από τη Μεσοποταμία και εξαπλώθηκε στο Levant και την Κρήτη και ότι αργότερα οι Μυκηναίοι το υιοθέτησαν.²³⁶

Η παρατήρηση αυτή της Μαρινάτου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Μινωική τέχνη επηρέασε την τέχνη του Αιγαίου.²³⁷ Επίσης επιμένει και υποστηρίζει ένθερμα την άποψη ότι οι τοιχογραφίες στο Tell el Dabca είναι μινωικές.²³⁸ Η άποψή της ενισχύεται από το γεγονός ότι η ομοιογένεια και το στυλ της τέχνης του Αιγαίου καθιερώθηκε αφού

---

²³⁰ Marinatos 2010, 345

²³¹ Marinatos 2010, 345

²³² Marinatos 2010, 345

²³³ Marinatos 2010, 345

²³⁴ Marinatos 2010, 346

²³⁵ Marinatos 2010, 346

²³⁶ Marinatos 2010, 346

²³⁷ Marinatos 2010, 347

²³⁸ Marinatos 2010, 347

κυριάρχησε η μινωική επιρροή σε όλο το Αιγαίο πράγμα που ενισχύεται και από το γεγονός ότι πιθανότατα υπήρχαν μινωίτες ζωγράφοι στο Anavis.²³⁹

Δεν είναι σαφές αν το λιοντάρι γεννήθηκε από τη μινωική ή την αιγυπτιακή τέχνη. Έχουν ανακαλυφθεί τοιχογραφίες με λιοντάρια σε μινωικά ανάκτορα και έχει υποστηριχθεί επίσης ότι η μορφή του λιονταριού είναι μινωική.²⁴⁰ Πράγματι έχει διασωθεί κομμάτι τοιχογραφίας που απεικονίζει λιοντάρι και μάλιστα ίσως να υπήρχαν και περισσότερα και απλώς να μην έχουν σωθεί μέχρι σήμερα.²⁴¹ Την τοιχογραφία αυτή έφερε στο φως ο Evans νοτιοανατολικά της κλίμακας του ανακτόρου της Κνωσού.²⁴² Συγκεκριμένα από την τοιχογραφία σώζεται η χαίτη και ένα από τα πόδια του λιονταριού και μάλιστα μόνο η χαίτη δημοσιεύθηκε.²⁴³

Ο Evans ήταν αυτός που εξ αρχής υποστήριξε ότι η τοιχογραφία απεικόνιζε μια σύνθεση λιονταριών που σκοπό είχαν να προστατέψουν τη θεά.²⁴⁴ Με βάση την τεχνοτροπία ο Evans τοποθέτησε χρονικά την τοιχογραφία αυτή στη MM III περίοδο.²⁴⁵ Βέβαια αργότερα άλλαξε γνώμη μετά από πρόταση του Σπυρίδωνα Μαρινάτου ο οποίος με βάση την τοιχογραφία του ταύρου στη βόρεια είσοδο του ανακτόρου θεώρησε ότι το λιοντάρι κυνηγάει τον ταύρο κι έτσι και ο Evans παραδέχτηκε το θηρευτικό χαρακτήρα του λιονταριού της τοιχογραφίας νοτιοανατολικά της κλίμακας και θεώρησε ότι πιθανόν να κυνηγάει ένα κατσίκι.²⁴⁶

---

²³⁹ Marinatos 2010, 347

²⁴⁰ Marinatos 2010, 347

²⁴¹ Marinatos 2010, 347

²⁴² Marinatos 2010, 347

²⁴³ Marinatos 2010, 347

²⁴⁴ Marinatos 2010, 347

²⁴⁵ Evans 1928, 333-334

²⁴⁶ Marinatos 2010, 347

Εικόνα 11. Ζωφόρος μινιατούρα από το Νότιο τοίχο του Δωματίου 5 στη Θήρα. Marinatos 2010, 348

Όμως υπάρχουν κι άλλα στοιχεία που δείχνουν ότι ο εμβληματικός χαρακτήρας του liontariou σε ρόλο θηρευτή ήταν γνωστός στη μινωική Κρήτη.²⁴⁷ Μια μικρή ζωφόρος από τη Δυτική οικία στη Θήρα αναπαριστά ένα liontari να κυνηγάει δύο ελάφια μέσα σε ένα άγριο τοπίο.²⁴⁸ Εδώ μπορεί να τεθεί το ερώτημα για ποιο λόγο

συμπεριλαμβάνεται το liontari στη ζωφόρο.²⁴⁹ Η Μαρινάτου υποστηρίζει ότι το μοτίβο αυτό συμβολίζει τον επιθετικό χαρακτήρα και τη δύναμη του στόλου του νησιού.²⁵⁰ Υπόθεση που ενισχύεται από τις τοιχογραφίες από το Tell el Dabca όπου είναι περισσότερο φανερός ο εμβληματικός χαρακτήρας των liontariών που συνδέεται με την εξουσία.²⁵¹ Επίσης στην τοιχογραφία από τη Θήρα φαίνεται να απεικονίζονται και λουλούδια μέσα στην καμπίνα του πλοίου και πιο συγκεκριμένα απεικονίζονται κρίνα, πράγμα που επίσης συνδέει την τοιχογραφία αυτή με την Κνωσό μιας και είναι γνωστή η απεικόνιση του πρίγκιπα με τα κρίνα από το ανάκτορο.²⁵² Δεν μπορεί να παραλειφθεί και το γεγονός ότι και το ίδιο το πλοίο στην τοιχογραφία από τη Θήρα διακοσμείται με liontaria.²⁵³

Φυσικά τα μοτίβα των liontariών είναι γνωστά και στην κυρίως Ελλάδα. Σύμφωνα με την κα Μαρινάτου οι Μυκηναίοι επηρεάστηκαν από την Κνωσό και την Αίγυπτο και όχι

---

²⁴⁷ Marinatos 2010, 347

²⁴⁸ Marinatos 2010, 347

²⁴⁹ Marinatos 2010, 347

²⁵⁰ Marinatos 2010, 347

²⁵¹ Marinatos 2010, 347

²⁵² Marinatos 2010, 347

²⁵³ Marinatos 2010, 347

το αντίστροφο.²⁵⁴Καταληκτικά, εικόνες λιονταριών που εκφράζουν βασιλική δύναμη συναντώνται στην Αίγυπτο, τη Συρία, την Κνωσό, τη Θήρα και τις Μυκήνες.²⁵⁵

Οι μορφές των λιονταριών που κυνηγούν τα θηράματά τους είναι γνωστές σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή και διατηρήθηκαν για εκατοντάδες χρόνια.²⁵⁶ Δύο παραδείγματα που ενισχύουν την άποψη αυτή είναι ένα Αιγυπτιακό κύπελλο που χρονολογείται στην εποχή του Tutankhamon και βρέθηκε στην Ουγκαρίτ και το άλλο είναι μια λαβή ξίφους που βρέθηκε σε νεκροταφείο κοντά στην Κνωσό.²⁵⁷ Και τα δύο αυτά παραδείγματα απεικονίζουν ένα λιοντάρι να κυνηγάει άγρια κατσίκια και η απεικόνιση των λιονταριών μοιάζει τόσο πολύ μεταξύ τους που θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι οι καλλιτέχνες δεν έχουν διαφορετική πολιτισμική καταγωγή.²⁵⁸

Συμπερασματικά, μέσω των εικόνων που αναφέρθηκαν, φαίνεται ότι ορισμένα σύμβολα και εικόνες ήταν κοινά σε βασιλεία της ανατολικής Μεσογείου και είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι η αναπαράσταση των λιονταριών ως θηρευτές αποδίδουν ισχύ και κύρος στους κατόχους των απεικονίσεων αυτών.²⁵⁹ Η Μαρινάτου παρόλο που δεν εστιάζει το ενδιαφέρον της στην καταγωγή του μοτίβου λιονταριού – θηρευτή υποστηρίζει ότι σίγουρα πρώτα έγινε γνωστό στον Μινωικό πολιτισμό και ύστερα στον Μυκηναϊκό.²⁶⁰ Επίσης θεωρεί ότι ο λόγος που επιλέχθηκε το μοτίβο αυτό είναι για να εκφράσει τη δύναμη των βασιλείων στη Μεσογειακή επικράτεια.²⁶¹ Σύμφωνα επίσης με την Μαρινάτου ο γρύπας έχει συγγένεια με τα λιοντάρια και τις λεοπαρδάλεις ακόμα και με τις απεικονίσεις στη ζωφόρο του Tell el Dabca.²⁶²

Όλα τα παραπάνω στοιχεία μπορούν να συνθέσουν ένα συμπέρασμα που έχει να κάνει με το ότι μινωίτες τεχνίτες ταξίδεψαν μέχρι την Αίγυπτο για να ζωγραφίσουν τα λιοντάρια

---

²⁵⁴ Marinatos 2010, 349

²⁵⁵ Marinatos 2010, 349

²⁵⁶ Marinatos 2010, 350

²⁵⁷ Marinatos 2010, 350

²⁵⁸ Marinatos 2010, 350

²⁵⁹ Marinatos 2010, 350

²⁶⁰ Marinatos 2010, 350

²⁶¹ Marinatos 2010, 350

²⁶² Marinatos 2010, 350

αυτά.²⁶³ Η υπόθεση αυτή βασίζεται επίσης στις διεθνείς σχέσεις την Ανατολικής Μεσογείου αλλά και στον ρόλο των ζωγράφων που ταξίδευαν σε διάφορα μέρη με αποτέλεσμα τον σχηματισμό μια εικονογραφίας που θα γινόταν διεθνής.²⁶⁴

Όσο αφορά στο πρώτο κομμάτι των διεθνών σχέσεων, υπάρχουν μελέτες που δείχνουν ότι το Αιγαίο και η Εγγύς Ανατολή έχουν ανταλλάξει καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις και παρόμοια στιλιστικά χαρακτηριστικά.²⁶⁵ Η ανταλλαγή αυτή φαίνεται να ξεκίνησε ήδη από τη 2^η χιλιετία π.Χ. όταν τα πρώτα παλάτια άρχισαν να ανεγείρονται στην Κρήτη.²⁶⁶

Επίσης σε μελέτη έχει αναφερθεί ότι αγαλματίδιο καθιστού Αιγύπτου αξιωματούχου της 12^{ης} Δυναστείας της Αιγύπτου έχει βρεθεί στην Κνωσό.²⁶⁷ Βέβαια αυτό από μόνο του δε σημαίνει ότι υπήρχαν εμπορικές επαφές μεταξύ τους, όμως πιθανόν να αποτέλεσε είτε ένα δώρο είτε ένα αναμνηστικό είτε ένα δείγμα φιλίας και φιλοξενίας.²⁶⁸ Σίγουρα όμως φανερώνει ότι υπήρχαν διεθνείς σχέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τη διάρκεια του Μέσου Βασιλείου της Αιγύπτου και της Προανακτορικής περιόδου στην Κρήτη, όπως επίσης η Κρήτη είχε επαφή με το Μάρι της Συρίας, γεγονός που φαίνεται από τα αρχεία του Μάρι, τα οποία αναφέρονται στους *Keftiu*.²⁶⁹ Κατά τη διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου οι σχέσεις ανάμεσα σε Αιγαίο και Εγγύς Ανατολή γίνονται ακόμη πιο έντονες.²⁷⁰ Οι αλληλεπιδράσεις αυτές λειτουργούσαν με κοινούς διπλωματικούς όρους και μάλιστα πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει η κα Μαρινάτου ότι οι διεθνής ελίτ είχαν περισσότερα κοινά μεταξύ τους από ότι τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα στην ίδια τους την εκάστοτε επικράτεια.²⁷¹ Ο Evans τοποθετεί τις στενές επαφές μεταξύ Αιγύπτου και Κνωσού κατά τη διάρκεια του 18ου έως τον 14ο αιώνα.²⁷² Οι στενές σχέσεις μεταξύ

---

²⁶³ Marinatos 2010, 350

²⁶⁴ Marinatos 2010, 351

²⁶⁵ Marinatos 2010, 351

²⁶⁶ Marinatos 2010, 351

²⁶⁷ Marinatos 2010, 351

²⁶⁸ Marinatos 2010, 351

²⁶⁹ Marinatos 2010, 351

²⁷⁰ Marinatos 2010, 351

²⁷¹ Marinatos 2010, 351

²⁷² Evans 1935, 986-987

Κρήτης και Αιγύπτου ξεκινούν από πολύ νωρίς στην ιστορία και φτάνουν μέχρι και τη Μέση και Ύστερη εποχή του Χαλκού.²⁷³

Πέρα όμως από των επαφών και των διεθνών σχέσεων μεταξύ των βασιλέων υπάρχει και το ζήτημα των καλλιτεχνών που προαναφέρθηκαν.²⁷⁴ Σύμφωνα λοιπόν με την κα Μαρινάτου, οι διπλωματικές σχέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο δεν περιορίζονταν στην ανταλλαγή προϊόντων και στην ανταλλαγή αντικειμένων κύρους αλλά και στην ανταλλαγή καλλιτεχνών.²⁷⁵ Σκοπός ήταν πιθανότατα να ανταγωνιστούν καλλιτεχνικά με άλλους βασιλιάδες ή ακόμη και να φτάσουν το επίπεδο κύρους που έχουν οι γείτονές τους.²⁷⁶ Μέσω των επαφών αυτών και των διεθνών σχέσεων στην Ανατολική Μεσόγειο διευκολύνεται η επίτευξη του στόχου των βασιλιάδων να αποκτήσουν τους καλύτερα διακοσμημένους τοίχους από τα χέρια των καλύτερων καλλιτεχνών της γύρω περιοχής.²⁷⁷ Η προβολή του κύρους γινόταν όχι μόνο από την ομορφιά και την καλαισθησία των τοιχογραφιών αλλά και από το περιεχόμενο της εκάστοτε τοιχογραφίας της οποίας οι εικονιζόμενες μορφές συνοδεύονταν από μεταφορικά νοήματα., όπως για παράδειγμα μορφή με μεταφορικό νόημα αποτελεί και το λιοντάρι – κυνηγός.²⁷⁸

Μείζονος σημασίας αποτελούν ορισμένα έγγραφα που έχουν διασωθεί και από τα οποία μπορούν να αντληθούν περαιτέρω πληροφορίες για τις ανταλλαγές καλλιτεχνών και που μπορεί να ενισχύσουν την υπόθεση μεταφοράς Μινωιτών καλλιτεχνών στο Tell el Dab'a με σκοπό να τοιχογραφήσουν το Παλάτι F.

Τον 18^ο αιώνα π.Χ. ο βασιλιάς Hammurabi της Βαβυλώνας έστειλε ένα γράμμα στον βασιλιά Zimrilim του Μάρι της Συρίας.²⁷⁹ Στο γράμμα αυτό ο Hammurabi εξέφραζε την επιθυμία του να επισκεφθεί το παλάτι και να θαυμάσει την ομορφιά του από κοντά.²⁸⁰

---

²⁷³ Marinatos 2010, 351

²⁷⁴ Marinatos 2010, 351

²⁷⁵ Marinatos 2010, 351

²⁷⁶ Marinatos 2010, 351

²⁷⁷ Marinatos 2010, 351

²⁷⁸ Marinatos 2010, 351

²⁷⁹ Marinatos 2010, 352

²⁸⁰ Marinatos 2010, 352

Άλλο ένα στοιχείο αποτελεί και ένα γράμμα από τον βασιλιά των Χετταίων Hattusili, ο οποίος ζητούσε από τον βασιλιά Kassite να του στείλει έναν γλύπτη από τη Βαβυλώνα.²⁸¹

Όλα αυτά τα στοιχεία ενισχύουν την πιθανότητα οι διεθνείς σχέσεις μεταξύ των λαών της Ανατολικής Μεσογείου να μην περιορίζονταν μόνο στα υλικά αγαθά αλλά να προχώρησαν ένα βήμα παρακάτω με αποτέλεσμα να είχαν μεταξύ τους και καλλιτεχνικές αλληλεπιδράσεις μέσω της ανταλλαγής καλλιτεχνών.²⁸² Οι επιστολές που προαναφέρθηκαν δίνουν νέα στοιχεία για την υπόθεση αυτή αλλά αναδεικνύουν και την έκφραση θαυμασμού και κολακείας μεταξύ των βασιλιάδων.²⁸³ Όπως και στα ύστερα χρόνια ο βασιλιάς Σολομώντας θέλησε να χτίσει τον ναό της Ιερουσαλήμ και ζήτησε να δανειστεί τεχνίτες από τον βασιλιά της Τύρου στο Λίβανο κι εκείνος δέχτηκε και μάλιστα του ανταπάντησε με πληροφορίες για τον γλύπτη που θα στείλει²⁸⁴, έτσι πιθανότατα και ο βασιλιάς του Tell el Dabca να ζήτησε καλλιτέχνες Μινωίτες από την Κρήτη, αφού είχε ακούσει για το πόσο καλοί ήταν. Το σίγουρο είναι ότι ένας καλός καλλιτέχνης στο πλευρό του βασιλιά αυξάνει σημαντικά το κύρος του βασιλιά.²⁸⁵

Ορισμένοι από αυτούς αποτελούσαν μονοπώλιο του βασιλιά και μόνο με την άδειά του είχαν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν, πράγμα που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την υπόθεση των πλανόδιων καλλιτεχνών.²⁸⁶ Χαρακτηριστικό της αντίθεσης αυτής είναι οι πληροφορίες που αντλούνται από την Οδύσσεια και που αναφέρονται σε ελεύθερους τεχνίτες οι οποίοι μετακινούνται,²⁸⁷ ενώ σε μια πιο ύστερη εποχή και στην άλλη μεριά του Αιγαίου ο βασιλιάς των Περσών κρατούσε ένα πολύ καλό τεχνίτη ως σκλάβο του.²⁸⁸

Έχουν ειπωθεί αρκετές υποθέσεις για τον λόγο που μινωίτες ταξίδεψαν μέχρι το Anavis για να τοιχογραφήσουν λιοντάρια, λεοπαρδάλεις, άλματα ταύρων και ροζέτες. Έχει εκφραστεί και η άποψη ότι πιθανόν να ζούσε κάποια πριγκίπισσα από τη μινωική Κρήτη στο ανάκτορο του Anavis και να θέλησε να κάνει αισθητή την παρουσία του μινωικού

---

²⁸¹ Marinatos 2010, 352

²⁸² Marinatos 2010, 352

²⁸³ Marinatos 2010, 352

²⁸⁴ Marinatos 2010, 352

²⁸⁵ Marinatos 2010, 352

²⁸⁶ Marinatos 2010, 352

²⁸⁷ Οδύσσεια ραψ ο 1992, στίχοι 382-386

²⁸⁸ Marinatos 2010, 352

πολιτισμού στο παλάτι ή μια άλλη υπόθεση αναφέρει ότι το έργο και οι τοιχογραφίες των Μινωικών καλλιτεχνών να είχαν γίνει γνωστές μέσα από την απεικόνισή τους σε διάφορα μέρη, όπως το Alalakh, Kabri, Qatna, και να θεωρούνταν τα πιο όμορφα γι' αυτό και να τους προτιμούσαν.²⁸⁹

Βέβαια από την άλλη μεριά όσο όμορφο κι αν είναι το αποτέλεσμα του καλλιτέχνη, δεν πληροί τις προϋποθέσεις αν δεν αντιπροσωπεύει την ιδεολογία του βασιλιά.²⁹⁰ Σκοπός όπως προαναφέρθηκε είναι να μεταδίδει μηνύματα σε γειτονικούς λαούς, οπότε ο καλλιτέχνης έπρεπε να αποδώσει αποτελεσματικά το μήνυμα του εκάστοτε κυβερνήτη.²⁹¹ Πιθανή είναι και η υπόθεση σύμφωνα με μελετητές για δεσμούς συγγένειας μεταξύ των ανακτόρων Avaris και Κνωσού.²⁹²

Άλλο ένα σημαντικό στοιχείο που αποτελεί κοινό στην ιδεολογία της Κρήτης και της Αιγύπτου είναι το μοτίβο της ροζέτας.²⁹³ Πιο συγκεκριμένα η ζωφόρος που απεικονίζεται το άλμα του ταύρου διακοσμείται από μια σειρά από ροζέτες, που δεν έχουν σωθεί ολόκληρες, πάνω από την κεντρική σκηνή.²⁹⁴ Σύμφωνα με την κα Μαρινάτου το μοτίβο της ροζέτας είναι γνωστό στην εικονογραφία της Συρίας, του Λεβάντ και της Αιγύπτου και απεικονίζει τον ήλιο ή ένα αστέρι.²⁹⁵ Χαρακτηριστική απεικόνιση του μοτίβου της ροζέτας στην Κρήτη αποτελεί το παράδειγμα του μινωικού γρύπα από την αίθουσα του θρόνου στο παλάτι της Κνωσού, όπου τοποθετείται στον ώμο του γρύπα, μια εικόνα που συναντάται και σε Αιγυπτιακό λιοντάρι όπως αυτό αποτυπώνεται σε εικονογραφημένο πάπυρο από τη 19^η Δυναστεία της Αιγύπτου.²⁹⁶

---

²⁸⁹ Marinatos 2010, 352

²⁹⁰ Marinatos 2010, 353

²⁹¹ Marinatos 2010, 353

²⁹² Marinatos 2010, 353

²⁹³ Marinatos 2010, 353

²⁹⁴ Marinatos 2010, 353

²⁹⁵ Marinatos 2010, 353

²⁹⁶ Marinatos 2010, 353

Εικόνα 12. Morgan 2000, 305

Κατά τη διάρκεια της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. εμφανίζεται ένα άγνωστο σε παλιότερη εποχή πλάσμα που κατάφερε να διεισδύσει στη Μεσοποταμία, να παίξει σημαντικό

ρόλο στη θρησκευτική απεικόνιση του μινωικού πολιτισμού και να λάβει μέρος στην τέχνη του Μυκηναϊκού πολιτισμού.²⁹⁷ Ενώ παράλληλα γίνεται γνωστό στην Αίγυπτο και την Ανατολία.²⁹⁸

Ένας μοναδικός γρύπας σε μια ζωφόρο με λιοντάρια βρέθηκε ανάμεσα σε θραύσματα από Αιγαιακή τοιχογραφία που βρέθηκαν έξω από το παλάτι F στο Tell el Dabca και χρονολογούνται στην περίοδο του Τούθμωση.²⁹⁹ Ο γρύπας, όπως όλα τα αιλουροειδή, θα έπαιζε τον ρόλο του θηρευτή στην εικονογραφία.³⁰⁰ Από την συγκεκριμένη τοιχογραφία με τον γρύπα σώζεται ένα μεγάλο μέρος από το κεφάλι, το ράμφος και τμήμα από τα φτερά του, έχουν βρεθεί όμως και θραύσματα που ανήκουν στα πόδια του.³⁰¹ Το φόντο έχει σκούρο κίτρινο χρώμα.³⁰²

Σύμφωνα με τη Morgan το μοτίβο του αρπακτικού γρύπα προέρχεται από την αρχαία Αίγυπτο.³⁰³ Πιο συγκεκριμένα, η μορφή του πιο πρώιμου γρύπα που έχει ανακαλυφθεί, χρονολογείται στην περίοδο της ύστερης προδυναστικής περιόδου από τοιχογραφία στην Ιεράκων πόλις και από μια λαβή μαχαιριού που έχει βρεθεί στο Gebel el-Tarif.³⁰⁴ Και στις

²⁹⁷ Frankfort 1936/1937, 106

²⁹⁸ Frankfort 1936/1937, 106

²⁹⁹ Morgan 2000, 303

³⁰⁰ Morgan 2000, 303

³⁰¹ Morgan 2000, 303

³⁰² Morgan 2000, 303

³⁰³ Morgan 2000, 303

³⁰⁴ Morgan 2000, 303

δύο περιπτώσεις απεικονίζεται με το λιοντάρι και τη λεοπάρδαλη σε σκηνή κυνηγιού.³⁰⁵ Από την άλλη μεριά στην εποχή του Παλαιού βασιλείου λίγα είναι τα παραδείγματα έχουν ανακαλυφθεί και αντιπροσωπεύουν καλά διατηρημένες απεικονίσεις γρυπών που να συνδέονται με τη βασιλεία της Αιγύπτου.³⁰⁶ Στην περίοδο του Μέσου βασιλείου ο γρύπας κάνει περισσότερο αισθητή την παρουσία του στο πλευρό Φαραώ, σε σκηνές κυνηγιού ή ως αποτροπαϊκό σύμβολο σε μαχαίρια μαζί με άλλα ζώα όπως λεοπαρδάλεις και λιοντάρια.³⁰⁷

Όσο αφορά στην περιγραφή του χαρακτηριστικό είναι ότι έχει κεφάλι γερακιού. Κάποιοι γρύπες, επίσης, απεικονίζονται με φτερά ενώ κάποιοι άλλοι όχι και ορισμένοι αποδίδονται με κεφάλια ανθρώπων στα φτερά του.³⁰⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Morgan, η μορφή του γρύπα, όπως αυτή απεικονίζεται κατά τη διάρκεια της 18^{ης} Δυναστείας, συνδέεται άμεσα με εκείνη του Αιγαίου.³⁰⁹

Πιο συγκεκριμένα, ο γρύπας που συναντάται στο Αιγαίο απεικονίζεται με κεφάλι ενός γύπα σε προφίλ και τα φτερά του είναι ανοιχτά το ένα πίσω από το άλλο και συχνά φέρει μια κορυφογραμμή από σπείρες.³¹⁰ Οι πρώτοι γρύπες που συναντώνται στο Αιγαίο ανήκουν στη MM Κρήτη και μάλιστα απεικονίζονται σε σφραγίδες από τη Φαιστό και τα Μάλια αλλά και σε θραύσματα τοιχογραφιών από τη MM III Κνωσό.³¹¹ Γρύπες όμως απεικονίζονται και στις Κυκλάδες.³¹² Φαίνεται όμως πως γίνεται πιο δημοφιλής η εικόνα του γρύπα της Ύστερη εποχής I του Χαλκού, η οποία αποτυπώνεται σε πολλές σφραγίδες από τη Ζάκρο αλλά και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου είτε μέσα σε τάφους όπως στις Μυκήνες είτε σε απεικονίσεις τοιχογραφιών όπως στη Θήρα.³¹³

Όπως και στην περίπτωση των λιονταριών έτσι και στην περίπτωση του γρύπα οι περισσότερες εικόνες σώζονται έως σήμερα από σφραγίδες και φαίνεται μέσα από αυτές

---

³⁰⁵ Morgan 2000, 303

³⁰⁶ Morgan 2000, 304

³⁰⁷ Morgan 2000, 304

³⁰⁸ Morgan 2000, 304

³⁰⁹ Morgan 2000, 304

³¹⁰ Morgan 2000, 304

³¹¹ Morgan 2000, 304

³¹² Morgan 2000, 304

³¹³ Morgan 2000, 304

ότι το πλάσμα αυτό αποτέλεσε ένα δημοφιλές ζώο στην τέχνη.³¹⁴ Το ότι από τοιχογραφίες με γρύπες στην Κρήτη σώζονται μόνο κάποιες μικρές μορφές από θραύσματα δε σημαίνει ότι δεν ήταν μια δημοφιλής μορφή στην εικονογραφία μιας και σώζονται παραδείγματα από άλλες περιοχές όπως στη Θήρα και στις Μυκήνες.³¹⁵

Όσο αφορά στις απεικονίσεις γρυπών σε μεγάλο μέγεθος έχουν βρεθεί στο ανάκτορο της Κνωσού, στην Πύλο και κατά πάσα πιθανότητα και στο Tell el Dabca πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα θραύσματα που βρέθηκαν δίπλα από το παλάτι, σύμφωνα με τον Bietak, συνόδευαν τον θρόνο όπως και στην Κνωσό.³¹⁶ Θραύσματα που φαίνεται να απεικονίζουν γρύπα επίσης έχουν βρεθεί και στην Κέα, στο Levant, στο Tell Kabri και Alalakh.³¹⁷

Fig. 5 Ceremonial axe. Tomb of Queen Ahhotep, Thebes. Ahmose I. Egyptian Museum, Cairo (SALEH and SOUROUZIAN 1987, 121a)

Εικόνα 13. Morgan 2000, 308

Κατά τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου και την εποχή που βασίλευε ο Φαραώ Ahmose, εμφανίζεται σε ένα τελετουργικό πέλεκυ μια νέα μορφή γρύπα που έχει Αιγαιακά χαρακτηριστικά.³¹⁸ Το ράμφος του είναι μακρύ και δε μοιάζει με γεράκι όπως συνήθως απεικονίζεται στην Αίγυπτο.³¹⁹ Στο κεφάλι του έχει πέντε φτερά όπως και ο γρύπας του Tell el Dabca, τα φτερά του είναι ανυψωμένα και βρίσκεται σε καθιστή στάση.³²⁰ Χαρακτηριστικές είναι και οι σπείρες που απεικονίζονται κατά μήκος των φτερών από τον λαιμό και προς τα πάνω, στοιχείο που συναντάται σε Αιγαιικούς γρύπες.³²¹ Όλος ο υπόλοιπος πέλεκυς έχει Αιγυπτιακά χαρακτηριστικά και ενσωματώνονται ταυτόχρονα

³¹⁴ Morgan 2000, 304

³¹⁵ Morgan 2000, 304

³¹⁶ Bietak 2010, 15

³¹⁷ Morgan 2000, 307

³¹⁸ Morgan 2000, 307

³¹⁹ Morgan 2000, 307

³²⁰ Morgan 2000, 307

³²¹ Morgan 2000, 307

Αιγαιακοί ιδιοματισμοί μέσω του γρύπα.³²²

Το λιοντάρι και ο γρύπας είναι δύο στενά συνδεδεμένα ζώα στην τέχνη της Αιγύπτου.³²³ Η δύναμη του γρύπα ως θηρευτή προέρχεται από τον συνδυασμό δύο ζώων.³²⁴ Τα φτερά και το κεφάλι αντιστοιχούν σε πουλί ενώ τα πόδια είναι λιονταριού.³²⁵ Όσο για τα θηράματα, είτε του γρύπα είτε του λιονταριού, φαίνεται να είναι τα ίδια στις εικονογραφίες και αυτά είναι ο ταύρος, το ελάφι και το κασίκι.³²⁶ Τα χαρακτηριστικά αυτά απεικονίζονται και στη ζωφόρο του Tell el Dabca.³²⁷ Στην εικονογραφία του Αιγαίου η σύνδεση μεταξύ λιονταριού και γρύπα είναι πολύ ισχυρή.³²⁸

Ο γρύπας αποτελεί το μοναδικό αρπακτικό πλάσμα που είναι μυθικό και η θέση του στη λίστα με τα αρπακτικά πλάσματα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, αλλά το πως συνδέεται με τα λιοντάρια και τις λεοπαρδάλεις είναι κάτι που ακόμη δεν έχει απαντηθεί.³²⁹ Πιθανότατα τόσο το κίτρινο φόντο στο οποίο απεικονίζεται όσο και ο τρόπος απεικόνισης σχετίζουν τον γρύπα με το λιοντάρι με τη διαφορά ότι στην περίπτωση που το λιοντάρι κυνηγάει έναν ταύρο ο γρύπας θα κυνηγήσει ένα ελάφι.³³⁰ Άλλο ένα σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι οι γρύπες και τα λιοντάρια στην Αιγαιακή και Αιγυπτιακή τέχνη απεικονίζονται να κυνηγούν σε ένα φυσικό τοπίο.³³¹

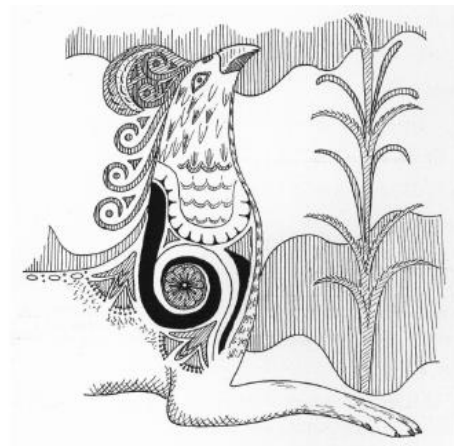

Fig. 41 The Griffin with rosette from the Throne Room, Knossos (EVANS 1935, *PM IV*, fig. 884)

Εικόνα 14. Marinatos 2010, 353

³²² Morgan 2000, 308

³²³ Morgan 2000, 318

³²⁴ Morgan 2000, 318

³²⁵ Morgan 2000, 318

³²⁶ Morgan 2000, 318

³²⁷ Morgan 2000, 318

³²⁸ Morgan 2000, 318

³²⁹ Morgan 2000, 318

³³⁰ Morgan 2000, 318

³³¹ Morgan 2000, 319

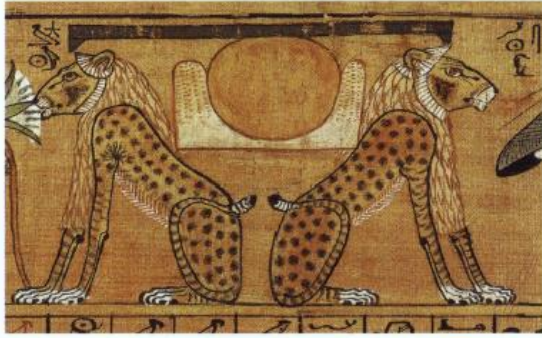

Fig. 40 Lions of Horizon from Illustrated Papyrus of Anhai (19th Dynasty) (WILKINSON 2003, fig. 181)

Εικόνα 15. Marinatos 2010, 353

Αιγαίου και την Εγγύς Ανατολή.³³³ Ο γρύπας λοιπόν αποτελεί ένα από τα πλάσματα αυτά. Είναι ένα υβριδικό ζώο γνωστό στον Μινωικό, Μυκηναϊκό πολιτισμό και στην Εγγύς Ανατολή.³³⁴ Η απεικόνισή του ποικίλει όμως. Μπορεί να αποδίδεται με φτερά σε σώμα γάτας, κεφάλι πτηνού, καμπυλωτή ουρά και τα πόδια να μοιάζουν με αετού.³³⁵ Υπάρχουν ωστόσο διαφορές με τον τρόπο που απεικονίζεται στην Εγγύς Ανατολή.³³⁶

Πιο συγκεκριμένα, στην Κρήτη ο γρύπας με ράμφος εμφανίζεται χαραγμένος σε κομμάτια χαλκού που έχουν βρεθεί και χρονολογούνται τον 9^ο και 8^ο αιώνα.³³⁷ Ο γρύπας με ανοιχτό ράμφος εμφανίζεται μόνο στην Ασσυριακή τέχνη.³³⁸ Τα παραδείγματα γρυπών από την Κρήτη του 8^ο και 7^ο αιώνα π.Χ. ποικίλουν όσο αφορά στην μορφή τους αλλά και την καταγωγή τους.³³⁹ Μέσω της μελέτης για την καταγωγή των μορφών αυτών του γρύπα στην Κρήτη διεξάγεται το συμπέρασμα ότι η Κρήτη είχε έρθει σε επαφή με ανατολικά μοτίβα όχι μόνο μέσω της Ανατολής αλλά και μέσω της κυρίως Ελλάδας.³⁴⁰ Σύμφωνα με την Reed οι γρύπες του 8^ο αιώνα π.Χ. που συναντώνται στην Κρήτη προέρχονται από επιρροή από την Εγγύς Ανατολή, ενώ για τους υστερότερους γρύπες του

Στη Μεσοποταμία τα πλάσματα με χαρακτηριστικά πτηνών είναι ήδη γνωστά από τη 4^η χιλιετία π.Χ. και μετά.³³² Η Κρήτη αποτελεί μία από τις πιο προφανείς επιρροές στο θέμα της εμφάνισης φανταστικών πλασμάτων στο καλλιτεχνικό ρεπερτόριο μέσω των επαφών της με την κυρίως Ελλάδα, τα υπόλοιπα νησιά του Ανατολικού

³³² Frankfort 1936/1937, 106

³³³ Reed 1976, 365

³³⁴ Reed 1976, 365

³³⁵ Reed 1976, 366

³³⁶ Reed 1976, 366

³³⁷ Reed 1976, 366

³³⁸ Reed 1976, 366

³³⁹ Reed 1976, 366

³⁴⁰ Reed 1976, 366

7^{ου} και του 6^{ου} αιώνα πηγή έμπνευσης για την Κρήτη αποτέλεσε πέραν της Ανατολής και η κυρίως Ελλάδα.³⁴¹

Η επιστέγαση του θέματος που αφορά στη μορφή αυτή θα γίνει με τον ορισμό του γρύπα από το βιβλίο «Birds of the Ancient World» του Cirlot και του Sage: «είναι ένα εξαιρετικό πλάσμα με ράμφος και φτερά αετού και σώμα με 4 πόδια που μοιάζουν με λιονταριού. Αναφέρεται σε ελληνικές γραμματειακές πηγές του Ηροδότου και του Πausανία, αλλά υπάρχουν και ιστορίες όπου το πλάσμα αυτό αναφέρεται ως φρουρός του χρυσού, των πολύτιμων λίθων, προστάτης ποταμιών και λιμνών. Αν πάει κανείς πιο πίσω στον χρόνο συναντά τον γρύπα σε αναπαραστάσεις στην Αίγυπτο πράγμα που υιοθετεί ο μυκηναϊκός πολιτισμός, με αποτέλεσμα να γίνει συχνό θέμα στην αγγειογραφία της Αττικής. Ακόμα και στο χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς του Φειδία στον Παρθενώνα αναπαρίσταται γρύπας στην περικεφαλαία της»³⁴².

Οι αναπαραστάσεις του γρύπα είναι ριζωμένες βαθιά μέσα στον χρόνο και έχουν μετεξελιχθεί και μεταποιηθεί κατά την διάρκεια των ετών φθάνοντας ακόμα και στην κλασική Αθήνα αλλά και στην ορθόδοξη Ελλάδα, γεγονός που φανερώνει την αντοχή του μέσα στον χρόνο. Τέλος, απεικονίσεις ζώων όπως το λιοντάρι, ο γρύπας, ο ταύρος, η λεοπάρδαλη και η ροζέτα αποτελούν μοτίβα και μορφές που είναι γνωστές και πέρα από το νησί της Κρήτης, πράγμα που γίνεται φανερό μέσα από το παράδειγμα του ανακτόρου Tell el Dabca.³⁴³

Οι τοιχογραφίες του Tell el Dabca προκάλεσαν συζητήσεις και απορίες αναφορικά με τη σχέση που είχε η Κρήτη με την Αίγυπτο αλλά και γενικότερα για την ιστορία της μινωικής τέχνης.³⁴⁴ Οι τοιχογραφίες βρίσκονται ανάμεσα σε πρώιμα δείγματα μινωικής τέχνης και ίσως να είναι αποτέλεσμα ανάμειξης της με την αιγυπτιακή.³⁴⁵ Τα πλήρως μινωικά χαρακτηριστικά διακρίνονται από τον τρόπο που έχει αποδοθεί το τοπίο, τις

---

³⁴¹ Reed 1976, 366

³⁴² Cirlot κ.ά. 1962, 59

³⁴³ Marinatos 2010, 353

³⁴⁴ Marinatos 1998, 83

³⁴⁵ Marinatos 1998, 83

στάσεις των μορφών, τα χαρακτηριστικά χτενίσματα των ανθρώπινων μορφών και τον καλπασμό των ζώων.³⁴⁶

Οι τοιχογραφίες από το παλάτι Tell el Dabca διαφέρουν από την τέχνη της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής.³⁴⁷ Σύμφωνα με τη Μαρινάτου οι τοιχογραφίες αυτές πρέπει να αποδόθηκαν από Μινωίτες καλλιτέχνες, όπως προαναφέρθηκε, και οι οποίοι μάλιστα είχαν εκπαιδευτεί στη μινωική τέχνη.³⁴⁸ Πιο συγκεκριμένα, η μινωική τέχνη όπως και η τέχνη γενικότερα ακολουθεί κάποιες συμβάσεις, έχει κανόνες και συγκεκριμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία την ξεχωρίζουν και την κάνουν μοναδική.³⁴⁹ Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά αποδίδονται και στον εκάστοτε πολιτισμό.³⁵⁰ Πρέπει όμως να γίνει διάκριση ανάμεσα στα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της τέχνης και του διαφορετικού στυλ.³⁵¹ Το στυλ για παράδειγμα μπορεί να είναι ζωντανό ή στατικό αλλά μέσα στο πλαίσιο των συμβάσεων που προαναφέρθηκαν και που χαρακτηρίζουν τους πολιτισμούς.³⁵² Η κα Μαρινάτου για να αποδώσει τη διάκριση αυτή δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αφορά σε δύο συγγραφείς οι οποίοι μπορεί να ακολουθούν τους ίδιους συντακτικούς και γραμματειακούς κανόνες όμως ο ένας από τους δύο να γίνεται κατανοητός στον αναγνώστη ενώ ο άλλος όχι, οι γραμματειακοί κανόνες και η σύνταξη αντιπροσωπεύουν τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά, ενώ ο τρόπος με τον οποίο γράφουν αντιπροσωπεύει το στυλ.³⁵³

Η Μαρινάτου επίσης έθεσε έναν ακόμη τρόπο να διαφοροποιήσει τις τοιχογραφίες στο Tell el Dab'α από τις υπόλοιπες στην Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή. Ο τρόπος αυτός αφορά στα επαναλαμβανόμενα μοτίβα.³⁵⁴ Για παράδειγμα, στη μινωική αλλά και αιγαιακή τέχνη το λιοντάρι απεικονίζεται μαζί με καλάμια και συνήθως σε ένα τοπίο με

---

³⁴⁶ Marinatos 1998, 83

³⁴⁷ Marinatos 1998, 83

³⁴⁸ Marinatos 1998, 83

³⁴⁹ Marinatos 1998, 83

³⁵⁰ Marinatos 1998, 83

³⁵¹ Marinatos 1998, 83

³⁵² Marinatos 1998, 83

³⁵³ Marinatos 1998, 83

³⁵⁴ Marinatos 1998, 83

νερό.³⁵⁵ Τα φυτά επίσης απεικονίζονται συνήθως σε ένα τοπίο με ποτάμι και συνδέονται με εικόνες από αιλουροειδή σε σκηνή κυνηγιού.³⁵⁶ Από την άλλη παρατηρείται ότι σκηνές με φυτά και ταύρους να συνδέονται με κυνήγι ταύρων ενώ όταν απεικονίζονται ταύροι με αρχιτεκτονικά στοιχεία γύρω τους τότε κατά πάσα πιθανότητα συνδέεται η σκηνή με άλμα ταύρου.³⁵⁷ Τέτοια επαναλαμβανόμενα μοτίβα ξεκινούν ήδη από την Παλαιοανακτορική περίοδο και φτάνουν μέχρι και τη Νεοανακτορική περίοδο και ορισμένα φτάνουν και εισχωρούν μέχρι και τον Μυκηναϊκό πολιτισμό.³⁵⁸

Όσο για τις τοιχογραφίες του Tell el Dab'a τα μοτίβα που απεικονίζονται είναι μινωικά.³⁵⁹ Τα λιοντάρια με τα καλάμια, οι ταύροι, οι πέτρες είναι ορισμένα από τα χαρακτηριστικά μοτίβα της μινωικής τέχνης.³⁶⁰ Τα χαρακτηριστικά τους δε βασίζονται μόνο στο στυλ και στις πολιτιστικές συμβάσεις που προαναφέρθηκαν αλλά και στις επαναλήψεις των μοτίβων αυτών στη μινωική τέχνη.³⁶¹ Οι τοιχογραφίες στο Tell el Dab'a αποτελούν μέρος της αλυσίδας η οποία συνδέεται με μια συνεχή πολιτιστική παράδοση, η οποία ξεκινά από την Παλαιοανακτορική περίοδο στην Κρήτη και φτάνει μέχρι και τον Μυκηναϊκό πολιτισμό.³⁶²

Στο Tell el Dab'a απεικονίζονται παράλληλα και λιοντάρια και λεοπαρδάλεις, όπως προαναφέρθηκε, όμως πρέπει να δοθεί βάση και στο φόντο που απεικονίζονται οι μορφές αυτές.³⁶³ Τα λιοντάρια απεικονίζονται σε φόντο κόκκινο και μπεζ σύνθεση που συναντάται και στην Κνωσό όπως επίσης απεικονίζονται είτε σε στάση καλπασμού είτε σε στάση κυνηγιού.³⁶⁴

---

³⁵⁵ Marinatos 1998, 83

³⁵⁶ Marinatos 1998, 83

³⁵⁷ Marinatos 1998, 83

³⁵⁸ Marinatos 1998, 83

³⁵⁹ Marinatos 1998, 83

³⁶⁰ Marinatos 1998, 83

³⁶¹ Marinatos 1998, 83

³⁶² Marinatos 1998, 83

³⁶³ Marinatos 1998, 84

³⁶⁴ Marinatos 1998, 84

Πιο συγκεκριμένα, σε ένα από τα θραύσματα που έχει διασωθεί αποδίδονται τα πίσω πόδια του λιονταριού σε κόκκινο φόντο, τα νύχια του λιονταριού έχουν μπλε απόχρωση που κάνει αντίθεση με το κόκκινο φόντο και μάλιστα η αντίθεση αυτή των δύο χρωμάτων επαναλαμβάνεται και σε ένα ακόμη θραύσμα που απεικονίζει μπλε καλάμια σε κόκκινο φόντο³⁶⁵. Αξιοπρόσεκτο είναι και το κυματιστό περίγραμμα στα πόδια του που δηλώνει τον αστράγαλό του.³⁶⁶

Εικόνα 16. Marinatos 2010, 325

Πιο πολλά όμως είναι τα παραδείγματα λιονταριών σε μεζ φόντο.³⁶⁷ Ένα από τα θραύσματα διατηρεί το κεφάλι, μέρος του κορμού το ρύγχος και ένα τμήμα από τη χαίτη, δύο κομμάτια από το σώμα και τμήμα τού κάτω μέρους της κοιλιάς του με χαρακτηριστικές κόκκινες γραμμές και τέλος δύο θραύσματα με τα πόδια του λιονταριού.³⁶⁸

Σε ένα από τα θραύσματα που δίνει πληροφορίες για το τοπίο και το μεζ φόντο στην απεικόνιση των λιονταριών σώζεται το κάτω μέρος της κοιλιάς του λιονταριού και πρόκειται για λιοντάρι αφού αποδίδεται με τη χαρακτηριστική αυτή γραμμή στην κοιλιά

---

³⁶⁵ Marinatos 1998, 84

³⁶⁶ Marinatos 1998, 84

³⁶⁷ Marinatos 1998, 84

³⁶⁸ Marinatos 1998, 84

του και τις μικρές γραμμές που δείχνουν το τρίγωνμά του.³⁶⁹ Στο ίδιο θραύσμα αποτυπώνεται και μια μπλε μάζα, πιθανότατα μια πέτρα.³⁷⁰

Μέσα από τα θραύσματα αυτά παρόλο που είναι ελλιπή, σύμφωνα με την Μαρινάτου, αντλούνται σημαντικά συμπεράσματα.³⁷¹ Ένα από αυτά είναι ότι τα λιοντάρια απεικονίζονται σε τοπία τα οποία είναι υδάτινα με καλάμια αλλά και σε τοπία που είναι βραχώδη και ορεινά.³⁷²

Οι λεπτομέρειες αυτές δεν αναφέρονται τυχαία στην παρούσα εργασία μιας και τοπία με παρόμοια χαρακτηριστικά συναντάει κανείς και σε τοιχογραφίες στο Αιγαίο.³⁷³ Πιο συγκεκριμένα, λιοντάρια που τρέχουν πάνω από βράχους απεικονίζονται σε εγχειρίδια από τις Μυκήνες αλλά και σε τοιχογραφίες στη Θήρα, όπως επίσης λιοντάρια σε τοπίο με καλάμια υπάρχουν σε πολλές σφραγίδες.³⁷⁴ Τα παραδείγματα αυτά από το Αιγαίο μπορούν να δώσουν ορισμένα στοιχεία στους ερευνητές, ώστε να «ανοικοδομηθούν» με ασφάλεια οι τοιχογραφίες του Tell el Dabca.³⁷⁵

Έχει επίσης διασωθεί ένα ακόμη θραύσμα που αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα καλά διατηρημένου κεφαλιού από λιοντάρι, το οποίο φαίνεται ότι κατευθύνεται προς τα αριστερά.³⁷⁶ Το στόμα του αποδίδεται με κόκκινο χρώμα και άσπρο και από το μικρό μέρος του εμπρόσθιου ποδιού του που διασώζεται φαίνεται πως βρίσκεται σε κίνηση. Πιθανόν να βρισκόταν σε στιγμή επίθεσης στο θήραμά του, πιθανή όμως είναι και η υπόθεση το κόκκινο χρώμα στο στόμα του να υποδηλώνει αίμα.³⁷⁷ Η χαίτη του αποδίδεται με κόκκινες γραμμές με πολύ ρεαλιστικά αποδοσμένο τρόπο, όπως εξαιρετική είναι και η απόδοση του ματιού με κόκκινο και πράσινο χρώμα.³⁷⁸ Αποτέλεσμα είναι ότι

---

³⁶⁹ Marinatos 1998, 84

³⁷⁰ Marinatos 1998, 84

³⁷¹ Marinatos 1998, 84

³⁷² Marinatos 1998, 84

³⁷³ Marinatos 1998, 84

³⁷⁴ Marinatos 1998, 84

³⁷⁵ Marinatos 1998, 84

³⁷⁶ Marinatos 1998, 84

³⁷⁷ Marinatos 1998, 84

³⁷⁸ Marinatos 1998, 84

η απεικόνιση του κεφαλιού του λιονταριού στο θραύσμα αυτό αποτέλεσε και το πρότυπο για την ανασύνθεση των λιονταριών στα υπόλοιπα θραύσματα.³⁷⁹

Οι τοιχογραφίες αυτές όπως πολλάκις προαναφέρθηκε ακολουθούν μινωικές συμβάσεις.³⁸⁰ Αναφορικά με τα παράλληλα παραδείγματα, η σφραγίδα από τη Ζάκρο αλλά και το εγχειρίδιο από τις Μυκήνες που αναπαριστά ένα λιοντάρι σε στάση καλπασμού με ανοιχτό το στόμα του, με πέντε δάχτυλα και το βραχώδες τοπίο, αποτελούν στοιχεία και χαρακτηριστικά που απεικονίζονται σε τοιχογραφίες του μινωικού πολιτισμού.³⁸¹ Όμως είτε η τοιχογραφία ή το αντικείμενο κατασκευάστηκε στη μινωική Κρήτη είτε στην κυρίως Ελλάδα, η πορεία που ακολούθησε επιβεβαιώνει ότι ανήκει στη ίδια κατηγορία γι' αυτό γίνεται αναφορά και στα μυκηναϊκά παράλληλα εκτός από τα μινωικά.³⁸²

Συμπερασματικά τα μοτίβα επαναλαμβάνονται είτε πρέπει να αποδοθούν σε μικρή επιφάνεια όπως σε σφραγίδες είτε όχι γι' αυτό και στη σφραγίδα από τη Ζάκρο απεικονίζεται το λιοντάρι μαζί με τα καλάμια και το βραχώδες τοπίο.³⁸³ Επίσης, τοιχογραφίες με λιοντάρια πιθανότατα υπήρχαν και στην Κνωσό αν και σπάνια αναφέρεται κάτι τέτοιο στις μελέτες ενώ ο Evans δημοσίευσε ένα σύνολο ανάγλυφων τοιχογραφιών που απεικονίζει ένα λιοντάρι να καταδιώκει το θήραμά του.³⁸⁴

Εκτός όμως από τα λιοντάρια υπάρχουν και λεοπαρδάλεις που απεικονίζονται μπροστά από ένα κόκκινο φόντο.³⁸⁵ Αυτό που διακρίνει τις λεοπαρδάλεις από τα λιοντάρια στις τοιχογραφίες είναι οι χαρακτηριστικές λευκές και μαύρες κηλίδες στο σώμα τους.³⁸⁶ Μια απεικόνιση από τις λεοπαρδάλεις που σώζονται δείχνει τα μπλε νύχια, τα ωραία μαύρα περιγράμματα και το λευκό χρώμα στο κάτω μέρος των μοιρών της.³⁸⁷ Σε μια άλλη

---

³⁷⁹ Marinatos 1998, 84

³⁸⁰ Marinatos 1998, 85

³⁸¹ Marinatos 1998, 85

³⁸² Marinatos 1998, 85

³⁸³ Marinatos 1998, 85

³⁸⁴ Evans, 1928, 540

³⁸⁵ Marinatos 1998, 85

³⁸⁶ Marinatos 1998, 85

³⁸⁷ Marinatos 1998, 85

απεικόνιση η λεοπάρδαλη φαίνεται να προσπαθεί να κινηθεί αθόρυβα, εικόνα που οδηγεί στην υποψία ότι καταδιώκει ένα θήραμά της.³⁸⁸

Σύμφωνα με τη Μαρινάτου τα μπροστινά πόδια των λεοπαρδάλεων και των λιονταριών είναι τόσο όμοια που πιθανότατα προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.³⁸⁹ Από την άλλη μεριά είναι σχεδόν απίθανο να απεικονίζονται τα λιοντάρι και οι λεοπαρδάλεις δίπλα δίπλα στην ίδια σκηνή κυνηγιού και η υπόθεση αυτή αντλείται από τα πρότυπα του Αιγαίου στα οποία δε συναντάται η ανάμειξη αυτή.³⁹⁰ Εξάιρεση αποτελεί το κουτί από τις Μυκήνες που διακοσμείται με ένθετα λιοντάρια και λεοπαρδάλεις που συμβιώνουν στην ίδια σκηνή. Παρόλα αυτά το πιο πιθανό είναι να ζωγραφίστηκαν σε διαφορετικούς τοίχους ή μακριά το ένα είδος από το άλλο αλλά στη ίδια ζωφόρο.³⁹¹

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η κα Μαρινάτου, το σπίτι των λεοπαρδάλεων είναι στην Κνωσό με χαρακτηριστικό παράδειγμα να αποτελεί ένα κεφάλι λεοπάρδαλης που σώθηκε αλλά ποτέ δεν ανασυγκροτήθηκε εικονογραφικά και έχει αγνοηθεί παρόλο που θα μπορούσε να προσθέσει περαιτέρω πληροφορίες όσο αφορά στην εικονογραφική σύνδεση του μινωικού πολιτισμού με την Αίγυπτο.³⁹²

Από το εγχειρίδιο του Routsis, όπου απεικονίζονται δύο λεοπαρδάλεις αντιμέτωπες, μπορούν αντληθούν περαιτέρω πληροφορίες για τη σύνδεση μεταξύ Tell el Dab'a και Αιγαιακής παράδοσης.³⁹³

Συμπερασματικά, οι σκηνές από το Tell el Dab'a με τα αιλουροειδή ενισχύουν την υπόθεση ότι αποτελούν τα πρώιμα στάδια της μινωικής τέχνης.³⁹⁴ Παρόλο που η μινωική τέχνη έχει συνδεθεί με μια ειρηνική ατμόσφαιρα με χαρούμενες μορφές που μαζεύουν λουλούδια και υπάρχει ένα κλίμα και μια ατμόσφαιρα χαλαρωτική³⁹⁵, η εικονογραφία του Μυκηναϊκού πολιτισμού έχει συνδεθεί με σκηνές κυνηγιού και με περισσότερη

---

³⁸⁸ Marinatos 1998, 85

³⁸⁹ Marinatos 1998, 85

³⁹⁰ Marinatos 1998, 85

³⁹¹ Marinatos 1998, 85

³⁹² Marinatos 1998, 85

³⁹³ Marinatos 1998, 85

³⁹⁴ Marinatos 1998, 86

³⁹⁵ Marinatos 1998, 86

αγριότητα.³⁹⁶ Επίσης συνήθως τα εγχειρίδια με σκηνές κυνηγιού αποδίδονται συνήθως στον μυκηναϊκό πολιτισμό ενώ οι τοιχογραφίες από το Tell el Dab'a μπορούν να προτείνουν μια άλλη υπόθεση που έχει να κάνει με το ότι οι απεικονίσεις στα εγχειρίδια αυτά, αν όχι τα εγχειρίδια αυτά καθαυτά, είναι μινωικά.³⁹⁷ Ο λόγος που διεξάγεται το συμπέρασμα αυτό είναι ότι οι τοιχογραφίες αυτές του Tell el Dab'a ανήκουν σε μια περίοδο που αναπτύσσεται η μινωική τέχνη, γεγονός που γεννά την υπόθεση ότι παρόμοια μοτίβα αναπτύχθηκαν στην Κρήτη αλλά δε έχουν σωθεί.³⁹⁸

Πολλές φορές στις μινωικές τοιχογραφίες και στις τοιχογραφίες στο Tell el Dab'a περιέχονται κάποιες χαρακτηριστικές οβάλ πέτρες που στις μελέτες αναφέρονται ως πασχαλινά αυγά.³⁹⁹ Οι πέτρες αυτές είναι ρεαλιστικά αποδοσμένες σαν να έχουν λειανθεί από το νερό.⁴⁰⁰ Τα βότσαλα αυτά απεικονίζονται σε μπλε χρώμα με άσπρες παχές λωρίδες και είναι ζωγραφισμένα συνήθως μπροστά από ένα ανοιχτό κόκκινο φόντο, όμως υπάρχουν και πιο ανοιχτόχρωμες πέτρες μπροστά από μπεζ φόντο.⁴⁰¹

Κατά την παλαιοανακτορική περίοδο εμφανίζονται σε σφραγίδες της Φαιστού οβάλ βράχια και στοιχεία τοπίου που είναι παρόμοια με τις τοιχογραφίες από το Tell el Dab'a.⁴⁰² Αυτός ο συνδυασμός καλαμιών με πέτρες επίσης συναντάται μερικά χρόνια αργότερα στην Κρήτη όπως στην Οικία των τοιχογραφιών, στο Karavanserai αλλά και στο ανάκτορο της Κνωσού όπου απεικονιζόταν η σκηνή με το άρμα, η οποία σώζεται μόνο μέσα από θραύσματα και στα θραύσματα αυτά απεικονίζονται επίσης τα βότσαλα στα οποία πατάει ο αρματηλάτης.⁴⁰³

---

³⁹⁶ Marinatos 1998, 86

³⁹⁷ Marinatos 1998, 86

³⁹⁸ Marinatos 1998, 86

³⁹⁹ Marinatos 1998, 87

⁴⁰⁰ Marinatos 1998, 87

⁴⁰¹ Marinatos 1998, 87

⁴⁰² Marinatos 1998, 87

⁴⁰³ Marinatos 1998, 87

Μια πιο προσεκτική ματιά στα βότσαλα που σώζονται από την Οικία των τοιχογραφιών στην Κνωσό αποκαλύπτει ότι αυτά απεικονίζονται σε κόκκινο και μπλε φόντο και πιθανότατα τοποθετούνται καλλιτεχνικά σε σημείο όπου υπάρχει βλάστηση.⁴⁰⁴

Βέβαια σύμφωνα με την κα Μαρινάτου πιθανόν, με βάση το πάχος του υλικού του ενός από τα θραύσματα από το Tell el Dab'a, να ανήκει σε δάπεδο ενώ στην περίπτωση του δωματίου των τοιχογραφιών πιο πιθανό είναι τα βότσαλα να αποτελούσαν μέρος τοιχογραφίας και μάλιστα να τοποθετούνταν στο κάτω μέρος του συνόλου.⁴⁰⁵

Δεν πρέπει μόνο να λαμβάνεται υπόψιν το ύφος των τοιχογραφιών αλλά και το γενικότερο χρονικό πλαίσιο για να μπορέσει να γίνει μια σωστή και εμπειριστατωμένη σύνδεση με τον μινωικό πολιτισμό.⁴⁰⁶ Αν θεωρηθεί, λοιπόν, ότι τα οβάλ βότσαλα και τα καλάμια είναι χαρακτηριστικά της μινωικής τέχνης τότε μπορεί να ειπωθεί ότι αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της παλαιοανακτορικής εποχής με βάση σφραγίδες που έχουν βρεθεί με τέτοιες απεικονίσεις και έφτασαν μέχρι και τη νεοανακτορική εποχή, που τοποθετείται η τοιχογραφία με τον αρματηλάτη και το άρμα του.⁴⁰⁷ Οι τοιχογραφίες στο Tell el Dab'a τοποθετούνται στη νεοανακτορική περίοδο.⁴⁰⁸

Άλλη μία χαρακτηριστική σύμβαση στις τοιχογραφίες στο Tell el Dab'a είναι το σύνολο των πολύχρωμων επιφανειών που διαχωρίζονται με κυματιστές γραμμές, σύμβαση που υπάρχει και στη Θήρα.⁴⁰⁹ Τμήμα τοιχογραφίας από το Karavanserai στην Κνωσό αποτυπώνει κυματιστές γραμμές που διαχωρίζουν διαδοχικά τα διαφορετικά χρώματα σε συνδυασμό με τα λεγόμενα «πασχαλινά αυγά», δηλαδή τα βότσαλα και την άμμο, η οποία αποδίδεται με μικρές κουκίδες όπως και σε τοιχογραφία από το Anavis.⁴¹⁰ Ο τρόπος που απεικονίζεται η άμμος αποτελεί αιγυπτιακή σύμβαση αλλά ο συνδυασμός των κουκίδων,

---

⁴⁰⁴ Marinatos 1998, 87

⁴⁰⁵ Marinatos 1998, 87

⁴⁰⁶ Marinatos 1998, 87

⁴⁰⁷ Marinatos 1998, 87

⁴⁰⁸ Marinatos 1998, 87

⁴⁰⁹ Marinatos 1998, 87

⁴¹⁰ Marinatos 1998, 87

των βότσαλων και των πολύχρωμων λωρίδων αποτελεί απόδοση εδάφους που αποδίδεται στη μινωική τέχνη.⁴¹¹

Αξίζει να περιγραφεί λεπτομερώς η αποσπασματική σκηνή από το Tell el Dabca με βάση κυρίως στο τοπίο. Προφανώς και η σκηνή αυτή περιλάμβανε κυνηγούς και σκυλιά, όμως το έδαφος αποδίδεται με χαρακτηριστικές κυματοειδής επιφάνειες σε διαφορετικά χρώματα.⁴¹² Μια από τις σκηνές χαρακτηρίζεται από το ροζ έδαφος και τις λευκές πέτρες που σκιαγραφούνται με μαύρο χρώμα. Στην άκρη υπάρχει μια λευκή κυματοειδής ταινία με μαύρο περίγραμμα ενώ το μπλε χρώμα που δεν είναι εμφανές αρκετά ίσως απεικονίζει ένα βότσαλο.⁴¹³ Όλα τα παραπάνω σύμφωνα με την κα Μαρινάτου αποτελούν μινωικές συμβάσεις.⁴¹⁴

Όσο για τους βράχους που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες στο Tell el Dab'a έχουν γίνει διάφορες συζητήσεις, όμως ένας από τους βράχους αυτούς είναι αξιοσημείωτος. Αποδίδεται σε σχήμα τραπεζοειδές, οι άκρες του εναλλάσσονται σε μπλε και κόκκινο χρώμα κάτι που θυμίζει την οικία των τοιχογραφιών στην Κνωσό.⁴¹⁵ Σε ένα κομμάτι φαίνεται ακόμη και μέρος της κοιλιάς ενός λιονταριού, το οποίο προφανώς διερχόταν πάνω από τον ιδιόμορφο αυτόν βράχο και πάνω από τις λευκές και κίτρινες λωρίδες.⁴¹⁶

Οβάλ πέτρες με άσπρες λωρίδες απεικονίζονται επίσης στις τοιχογραφίες του Tell el Dabca. Πιο συγκεκριμένα, ένα από τα θραύσματα δείχνει μια μπλε οβάλ πέτρα μπροστά από ένα κόκκινο φόντο και μάλιστα φτάνει μέχρι και την άκρη του τοίχου πράγμα που σημαίνει ότι τα βότσαλα αυτά έφταναν μέχρι το άκρο της σκηνής όπως και στο παράδειγμα του αρματηλάτη από την Κνωσό.⁴¹⁷

Μια ακόμη επισκόπηση στις τοιχογραφίες του Tel el Dab'a με εστίαση αυτή τη φορά στα ανδρικά κεφάλια τοιχογραφιών που έχουν ανακαλυφθεί θα δώσει περεταίρω πληροφορίες στην προσπάθεια σύνδεσης της τέχνης του Tell el Dab'a με τον μινωικό πολιτισμό. Θα

---

⁴¹¹ Marinatos 1998, 87

⁴¹² Marinatos 1998, 87

⁴¹³ Marinatos 1998, 87

⁴¹⁴ Marinatos 1998, 87

⁴¹⁵ Marinatos 1998, 87

⁴¹⁶ Marinatos 1998, 87

⁴¹⁷ Marinatos 1998, 87

μελετηθούν μόνο ανδρικά κεφάλια μιας και δεν έχουν σωθεί έως τώρα κεφάλια γυναικείων μορφών.⁴¹⁸ Σύμφωνα με την κα Μαρινάτου υπάρχουν αρκετά χαρακτηριστικά κόμμωσης, τα περισσότερα από τα οποία έχουν μινωικά και αιγαιακά παράλληλα.⁴¹⁹ Όσον αφορά στους πιο νεαρούς εικονιζόμενους άνδρες, ξεχωρίζουν από τα ξυρισμένα γένια τους, χαρακτηριστικό δείγμα νεαρού σε ηλικία άνδρα.⁴²⁰ Μια από τις μορφές που απεικονίζονται αφορά σε έναν άνδρα με μακριά μαλλιά τα οποία πέφτουν στο ξυρισμένο πρόσωπό του αλλά και στην πλάτη του ταύρου καθώς προσπαθεί η μορφή να εκτελέσει το άλμα.⁴²¹ Άλλος ένας τύπος κόμμωσης που περνάει συνήθως απαρατήρητος είναι το δέσιμο των μαλλιών στην κορυφή σαν κουλούρι που συναντάται και στη Θήρα.⁴²² Σύμφωνα με την κα Μαρινάτου ο τρόπος αυτός του δεσίματος των μαλλιών πιθανότατα αποτελεί μια εναλλακτική κόμμωση για τους νεαρούς άνδρες πέρα από τα μακριά μαλλιά που είναι ελεύθερα χωρίς δέσιμο.⁴²³ Υπάρχει επίσης άλλος ένας εναλλακτικός τρόπος κόμμωσης με τα μαλλιά να είναι δεμένα στο ύψος του αυχένα με τη βοήθεια μιας κορδέλας, που αποδίδεται με μπλε χρώμα στη συγκεκριμένη περίπτωση.⁴²⁴ Από τη στάση του φαίνεται να βρίσκεται σε αθλητική δραστηριότητα και το σώμα του αποδίδεται με κόκκινο χρώμα που αποτελεί μια ακόμη ένδειξη ότι απεικονίζεται μια ανδρική μορφή.⁴²⁵ Σύμφωνα με την κα Μαρινάτου οι μορφές αυτές που άλλοτε απεικονίζονται με μακριά μαλλιά και άλλοτε πιασμένα αποτελούν νεανικές ομάδες ανθρώπων που όμως πιθανόν να έχουν μικρή διαφορά ηλικίας μεταξύ τους.⁴²⁶ Από την άλλη μεριά ο συσχετισμός χρώματος στο σώμα τους και η κόμμωσή τους δεν είναι πάντα ενδεικτικά της ηλικίας ή του φύλου μιας και προφανώς θα υπήρξε μια ευελιξία στην απόδοση των χρωμάτων.⁴²⁷

---

⁴¹⁸ Marinatos 1998, 87

⁴¹⁹ Marinatos 1998, 87

⁴²⁰ Marinatos 1998, 88

⁴²¹ Marinatos 1998, 88

⁴²² Marinatos 1998, 88

⁴²³ Marinatos 1998, 88

⁴²⁴ Marinatos 1998, 88

⁴²⁵ Marinatos 1998, 88

⁴²⁶ Marinatos 1998, 88

⁴²⁷ Marinatos 1998, 88

Όσον αφορά στις μορφές που αντιπροσωπεύουν ενήλικους άνδρες σίγουρα μια ένδειξη αποτελούν τα τυπικά κοντά σγουρά μαλλιά που συναντώνται στη Μεσόγειο γενικότερα.⁴²⁸ Στο Tell el Dabca ένα από τα θραύσματα απεικονίζουν ένα κεφάλι με σγουρά μαλλιά που αποδίδεται με κυματιστό περίγραμμα στο κεφάλι της μορφής.⁴²⁹ Πιθανότατα είχε κοντά μαλλιά αν και δε σώζεται ολόκληρο οπότε δεν μπορούν να αντληθούν περεταίρω πληροφορίες.⁴³⁰ Τα κοντά μαλλιά είναι γνωστά και από σφραγίδες από τη Θήρα όπως και από τοιχογραφίες της Κνωσού, όπως είναι για παράδειγμα ο αρματηλάτης στην τοιχογραφία της Κνωσού.⁴³¹

Από την άλλη μεριά τα κοντά μαλλιά από το Tell el Dabca αντιπροσωπεύουν μια άλλη ομάδα ανθρώπων όπως είναι ο ιερέας.⁴³² Σε ένα από τα θραύσματα απεικονίζεται μια μορφή με κοντά μαλλιά με άσπρη ενδυμασία η οποία έχει κόκκινο περίγραμμα.⁴³³ Με βάση τη χειρονομία του εικονιζόμενου, η οποία έχει ύφος τελετουργικό, και με βάση την ενδυμασία του φαίνεται ότι είναι ιερέας.⁴³⁴ Η κόμμωσή του δείχνει ότι η μορφή δεν έχει νεαρή ηλικία και μάλιστα σύμφωνα με την κα Μαρινάτου δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να είναι ένας άνδρας που αντιπροσωπεύει τον Μινωικό πολιτισμό.⁴³⁵

Σώζονται επίσης και μορφές οι οποίες απεικονίζονται με κοντά γένια που καταλαμβάνουν το περιθώριο του προσώπου, τέτοιου είδους μορφές εντοπίζονται στην Κρήτη σε σφραγίδες που διακοσμούνται με «πορτρέτα» και ορίζονται ως ιερείς.⁴³⁶

Συμπερασματικά, η ποικιλία αυτή των κομμώσεων υποδηλώνει πολιτιστικά στοιχεία και φανερώνει την ηλικία. Επιπλέον παρόλο που η γενειάδα θεωρείται μυκηναϊκό εικονογραφικό χαρακτηριστικό φαίνεται πως πλέον η άποψη αυτή μπορεί να καταρριφθεί και να αποδοθεί ως μινωικής καταγωγής χαρακτηριστικό, συμπέρασμα που φέρνει ακόμη

---

⁴²⁸ Marinatos 1998, 88

⁴²⁹ Marinatos 1998, 88

⁴³⁰ Marinatos 1998, 88

⁴³¹ Marinatos 1998, 88

⁴³² Marinatos 1998, 88

⁴³³ Marinatos 1998, 88

⁴³⁴ Marinatos 1998, 88

⁴³⁵ Marinatos 1998, 88

⁴³⁶ Marinatos 1998, 88

πιο κοντά τους πολιτισμούς Αιγύπτου και Κρήτης μέσα από το παράδειγμα του Tell el Dabca.⁴³⁷

Χαρακτηριστικό της Μινωικής τοιχογραφίας αποτελεί επίσης και η ξαφνική υιοθέτηση εικονογραφιών κατά τη Νεοανακτορική περίοδο όμως δεν έχει οριστεί ο λόγος της απότομης αυτής αλλαγής.⁴³⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Gates η εικονογραφία στην Κρήτη δε αποτελεί απλώς μια καλλιτεχνική έκφραση αλλά εκφράζει και συγκεκριμένες ιδεολογικές, πολιτικές και θρησκευτικές συνθήκες της εποχής.⁴³⁹

Η Κνωσός και γενικότερα η Κρήτη δεν αποτελούν τις μοναδικές πηγές μινωικής τοιχογραφίας αλλά υπάρχουν κι άλλες περιοχές που συναντάει κανείς μινωικού τύπου εικόνες όπως είναι για παράδειγμα στο Alalakh (νότια Τουρκία), στο Tel Kabri (νότιο Ισραήλ), στο Tell el Dabca (Αβαρις, η πρωτεύουσα των Hyksos στη βορειοανατολική Αίγυπτο). Με λίγα λόγια όλες αυτές οι μινωικές εικόνες που συναντάει κανείς σε περιοχές έξω από την Κρήτη φανερώνουν μια κοινή εικονογραφική παράδοση και σύμφωνα με τον Gates πιθανό είναι η Κνωσός να είχε αναλάβει την αντιπροσώπευση της Κρήτης στη διακίνηση των τεχνοτροπιών αυτών όσο αφορά στην τέχνη.⁴⁴⁰

Το γεγονός ότι οι τοιχογραφίες αυτές έχουν καταγωγή από την Κνωσό μπορεί να αποδειχθεί από την πρωιμότητά τους.⁴⁴¹ Πιο συγκεκριμένα, με βάση τη σχετική χρονολόγηση οι τοιχογραφίες της πρώτης φάσης στην Κνωσό τοποθετούνται χρονικά στη MM IIIB φάση ενώ τα υπόλοιπα παραδείγματα της Κνωσού τοποθετούνται μετά τη MM IIIB φάση μετά δηλαδή από τον σεισμό που κατέστρεψε τα ανάκτορα και ξαναχτίστηκαν αργότερα.⁴⁴² Μάλιστα η πρώτη φάση τελειώνει στη YM IA περίοδο με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας.⁴⁴³

---

⁴³⁷ Marinatos 1998, 89

⁴³⁸ Gates 2004, 27

⁴³⁹ Gates 2004, 27

⁴⁴⁰ Gates 2004, 29

⁴⁴¹ Gates 2004, 29

⁴⁴² Gates 2004, 29

⁴⁴³ Gates 2004, 27

Οι επαφές μεταξύ της Κρήτης και των πολιτισμών της νότιας και νοτιοανατολικής Μεσογείου έχουν εδραιωθεί και διαρκούν για πολλούς αιώνες.⁴⁴⁴ Η εμφάνιση λοιπόν αφηρημένων εικόνων σε τοιχογραφίες της Κνωσού φαίνεται να προήλθε από εικονογραφική έμπνευση αντλημένη από την επαφή με γειτονικούς λαούς.⁴⁴⁵ Όμως αυτή την έμπνευση την προσάρμοσαν στα δικά τους δεδομένα και με τον τρόπο αυτό ανανέωσαν την τεχνοτροπία τους συνεχίζοντας πάλι όπως και στην προανακτορική περίοδο.⁴⁴⁶

Η μινωική εικονογραφία δεν έχει χαρακτηριστικά μιας αυτοκρατορικής βασιλείας σε αντίθεση με την εικονογραφία της Αιγύπτου και γενικότερα των ανατολικών περιοχών.⁴⁴⁷ Το είδος της κυβέρνησης στη Κρήτη κατά τη Νεοανακτορική περίοδο ήταν κατά πάσα πιθανότητα ολιγαρχικό με θεοκρατικά όμως χαρακτηριστικά.⁴⁴⁸ Πολλοί είναι οι μελετητές που θεωρούν ότι οι θρησκευτικές λειτουργίες των μινωικών τοιχογραφιών έχουν σκοπό την εξασφάλιση της θεϊκής παρουσίας μέσα από σκηνές λατρείας και να καθοδηγούν οι εικόνες αυτές τους ανθρώπους στις τελετουργικές συμπεριφορές τους.⁴⁴⁹

Πολλοί είναι οι μελετητές επίσης που θεωρούν σημαντική την Αιγυπτιακή επιρροή στην εικονογραφία του Μινωικού πολιτισμού ειδικά αν λάβει κανείς υπόψιν τις τεχνικές και καλλιτεχνικές συμβάσεις, όμως σίγουρα υπάρχουν και αρκετές διαφορές μεταξύ μινωικής και αιγυπτιακής τέχνης.⁴⁵⁰ Αν και η αιγυπτιακή τέχνη μπορεί να έπαιξε σπουδαίο ρόλο στη μινωική τέχνη, οι Μινωίτες από την άλλη μεριά δεν ήταν απλοί φωτογράφοι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Gates, αλλά ακολούθησαν το δικό τους μονοπάτι με βάση τις δικές τους ανάγκες.⁴⁵¹

Ανακεφαλαιωτικά, η ξαφνική άφιξη της εικονογραφικής απεικόνισης στην Κρήτη βασιζόταν στα στυλιστικά προηγούμενα της προανακτορικής περιόδου και εκμεταλλεύεται τα εικονογραφικά Αιγυπτιακά και ανατολικά πρότυπα, τα οποία είναι

---

⁴⁴⁴ Gates 2004, 31

⁴⁴⁵ Gates 2004, 32

⁴⁴⁶ Gates 2004, 32

⁴⁴⁷ Gates 2004, 41

⁴⁴⁸ Gates 2004, 41

⁴⁴⁹ Gates 2004, 33

⁴⁵⁰ Gates 2004, 32

⁴⁵¹ Gates 2004, 32

μεγάλης κλίμακας αλλά ήταν ήδη γνωστά στον Μινωικό πολιτισμό.⁴⁵² Η υιοθέτηση των στοιχείων αυτών προήλθε από την ανάγκη να απεικονίσουν μια πιο εξελιγμένη εικόνα για το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής αλλά και γιατί υπήρχε η ανάγκη οι θρησκευτικές τελετουργίες να έχουν έναν περισσότερο μεταφυσικό χαρακτήρα.⁴⁵³

Συμπερασματικά, όσο αφορά στην τεχνοτροπία φαίνεται ότι υπήρξε μια εκατέρωθεν ανταλλαγή ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο. Από τη μία Μινωικοί «Αιγυπτιάζοντες» αμφορείς όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Cucuzza⁴⁵⁴ και από την άλλη μινωικές τοιχογραφίες με προσφορά δώρων που υποδεικνύουν τη μινωική παρουσία στην Αίγυπτο, φανερώνουν την αλληλεπίδραση των πολιτισμών αυτών σε επίπεδο τεχνοτροπίας, τεχνολογίας και τεχνογνωσίας.

3.3 Αντικείμενα κύρους και η σημασία τους

Σύμφωνα με τον Merrillees⁴⁵⁵ το θέμα της επαφής Κρήτης Αιγύπτου είναι καλύτερα να μελετηθεί με βάση τρεις τομείς. Ο πρώτος είναι αυτός της αρχαιολογίας που βασίζεται στα υλικά ευρήματα, όπως για παράδειγμα θραύσματα από αγγεία. Ο δεύτερος είναι, όπως ο ίδιος την αποκαλεί, η ιστορία της τέχνης όπως αυτή αναπαρίσταται σε διάφορα έργα και απεικονίσεις των λαών και τέλος, ο τρίτος αφορά στις γραπτές πηγές, οι οποίες παίζουν από τους πιο σημαντικούς ρόλους στην ανακάλυψη των επιτευγμάτων των λαών του παρελθόντος⁴⁵⁶. Σημαντικό είναι επομένως να εξετασθεί το παρόν θέμα και από τις τρεις αυτές σκοπιές ώστε να διεξαχθούν όσο γίνεται πιο ασφαλή συμπεράσματα, αφού θα αποτελέσει μια πολυδιάστατη προσέγγιση. Δεν πρέπει όμως η έρευνα να περιοριστεί στις επιγραφικές, φιλολογικές αναλύσεις χωρίς να ληφθούν υπόψιν, όπου αυτό είναι δυνατό, και οι σχετικές εικονογραφικές και αρχαιολογικές πηγές. Όπως για παράδειγμα στην περίπτωση που αναφέρονται τοιχογραφίες στον λαό με το όνομα *Keftiu*, τους οποίους

---

⁴⁵² Gates 2004, 42

⁴⁵³ Gates 2004, 42

⁴⁵⁴ Cucuzza 2000, 225

⁴⁵⁵ Merrillees 1972, 281

⁴⁵⁶ Merrillees 1972, 281

συναντάει κανείς και σε τοιχογραφίες της Αιγύπτου⁴⁵⁷, πράγμα που θα αναφερθεί παρακάτω.

Όταν αρχίζουν να δημιουργούνται τα ανάκτορα και αρχίζει να υπάρχει οργανωμένη διοίκηση και εμπόριο, γεννήθηκε και η ανάγκη για μια γραφή που να μπορεί να βοηθήσει στην οργάνωση των εμπορευμάτων και στη διακίνησή τους. Ο Evans πρώτος χρησιμοποίησε τους όρους «γραμμική Α΄» και «ιερογλυφική» για τη γραφή της Κρήτης.⁴⁵⁸ Σήμερα οι περισσότεροι μελετητές τείνουν να υποστηρίζουν ότι τα συστήματα γραφής Κρήτης και Αιγύπτου έχουν αναπτυχθεί ανεξάρτητα το ένα από το άλλο και ότι δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει επιρροή της μιας γραφής από την άλλη ούτε είναι απαραίτητο οι γραφείς Κρήτης και Αιγύπτου να είχαν έρθει σε επαφή.⁴⁵⁹

Κείμενα του Μέσου αλλά κυρίως του Νέου Βασιλείου αναφέρονται σε κάποιον λαό με το όνομα *Keftiu*. Ο Vancoutter είναι ο πρώτος που ταύτισε τους *Keftiu* με τους Κρήτες, αφού βασίστηκε σε τοιχογραφίες που βρέθηκαν σε τάφους στις Θήβες (πρωτεύουσα της Αιγύπτου κατά την 11^η Δυναστεία του Μέσου Βασιλείου και κατά την 18^η Δυναστεία του Νέου Βασιλείου). Τοιχογραφούνταν στους τάφους του Φαραώ άνθρωποι που έφεραν δώρα (εικ.). Έμοιαζαν αρκετά με τους Μινωίτες, όπως αυτοί τοιχογραφούνταν στην Κνωσό (εικ.). Άλλη μια λεπτομέρεια είναι ότι έφεραν αντικείμενα μεγάλα και ακριβά, πράγμα που δείχνει το πόσο σημαντικός ήταν ο Φαραώ⁴⁶⁰. Σε ένα σημείο, λοιπόν, των τοιχογραφιών αυτών έχει γραφθεί η λέξη *Keftiu* κι έτσι ο Vercoutter τους ταύτισε με τους Μινωίτες και πολλοί μελετητές συμφώνησαν μαζί του. Οι *Keftiu* έχουν τόσες πολλές ομοιότητες με τους Μινωίτες που εύκολα κάποιος μπορεί να τους ταυτίσει. Στην ταύτιση αυτή παίζουν ρόλο τόσο η εμφάνιση των *Keftiu* όσο και τα αντικείμενα που φέρουν στον Φαραώ. Πιο συγκεκριμένα, το ζώμα τους, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι μινωικό όπως και η κόμμωση τα σανδάλια αλλά και το ότι απεικονίζονται αγένειοι⁴⁶¹. Όσο για τα αντικείμενα που κρατούν είναι διάφορα σκεύη που στους Αιγυπτίους ίσως να έκαναν εντύπωση.

---

⁴⁵⁷ Merrillees 1972, 281

⁴⁵⁸ Godart 2000, 76

⁴⁵⁹ Godart 2000, 78

⁴⁶⁰ Vercoutter 2000, 88

⁴⁶¹ Τζαχίλη 2000, 71

Φαίνεται λοιπόν σύμφωνα και με τον Merrillees⁴⁶² ότι οι Κεφτιού έφτασαν εκεί για να προσφέρουν δώρα και όχι ως κομιστές φόρων. Πιθανότατα λοιπόν να ήταν ένα δείγμα καλής θελήσεως και επιθυμίας διατήρησης καλής σχέσης με τον γείτονα λαό.

Υπάρχει επίσης επιγραφή από τον τάφο Senmout που έχει μεταφραστεί από τον Gardiner ως εξής⁴⁶³: «Ερχόμενοι ειρηνικά από τους οπλαρχηγούς Κεφτίου [Κρήτης] και από τα νησιά που ανήκουν στη μέση της θάλασσας, υποκλίνονται, με σκυφτό «...» το κεφάλι, μέσω της δύναμης της Αυτού Μεγαλειότητας, ο βασιλιάς της Άνω και Κάτω Αιγύπτου, Menkheperre, έδωσε ζωή αιώνια, όταν ακούνε για τους νικητές του σε όλες τις χώρες, ο φόρος υποτελείας τους στην πλάτη τους, επιδιώκοντας να τους δοθεί «...» η αναπνοή της ζωής, με την επιθυμία να είναι πιστά υποκείμενα «...» της Αυτού Μεγαλειότητας, έτσι ώστε «...» η δύναμή του μπορεί να τους προστατεύσει»⁴⁶⁴.

Σύμφωνα με μία άποψη, οι Κεφτιού και τα νησιά στη μέση της θάλασσας πήγαν για να δηλώσουν υποταγή στον Φαραώ, επειδή είχαν ακούσει για τις κατακτήσεις του. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές δεν υπάρχει λόγος να πιστέψει κανείς ότι οι εικονιζόμενοι στην τοιχογραφία του τάφου Senmout αντιπροσωπεύουν διπλωμάτες ή πολιτικούς και όχι εμπόρους που με κατάλληλες χειρονομίες και δώρα θέλουν να προστατέψουν τις θαλάσσιες διαδρομές και τις αγορές⁴⁶⁵.

Εικόνα 17. Μπάνου 2000, 246

Επίσης, σε ταφικό μνημείο του Amenhotep είναι πολύ σημαντικό στοιχείο ότι υπάρχει αναφορά στους *Keftiu*. Στη βάση του αγάλματος αναφέρονται στην αριστερή πλευρά 12 περιοχές του Αιγαίου. Όπως για παράδειγμα η Κνωσός, Φαιστός Κυδωνία, Μυκήνες, Ναύπλιο, Κύθηρα,

⁴⁶² Merrillees 1972, 294

⁴⁶³ Merrillees 1972, 288

⁴⁶⁴ Merrillees 1972, 288

⁴⁶⁵ Merrillees 1972, 288

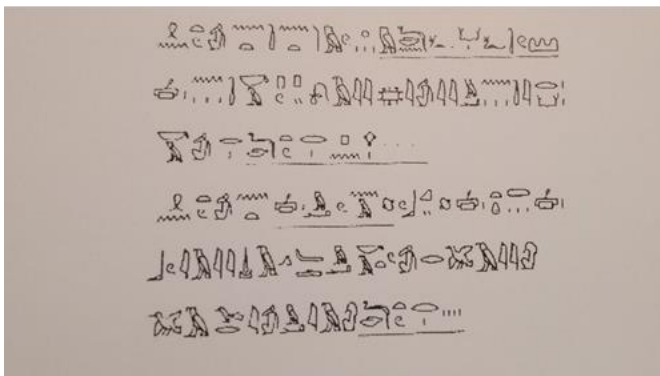

Κυκλάδες⁴⁶⁶ ενώ στη δεξιά πλευρά αναφέρονται οι *Keftiu* και οι *Dny* (πιθανόν Δαναοί). Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι στα αριστερά αναφέρονται οι πόλεις και δεξιά οι περιοχές που βρίσκονται⁴⁶⁷. Ο Amenhotep έστειλε δώρα παντού για να συσφίξει τις σχέσεις του με τις γύρω περιοχές, γεγονός που αποδεικνύεται με το γεγονός ότι έχει βρεθεί στην Κνωσό και στην Κυδωνία σκαραβαίος με τη δέλτο του φαραώ. Στην περιοχή της Φαιστού έχει βρεθεί επίσης σκαραβαίος με τη δέλτο της βασίλισσας Τιγι που είναι η γυναίκα του Amenhotep, αλλά και σε άλλες περιοχές όπως στις Μυκήνες⁴⁶⁸.

Η ταύτιση των *Keftiu* με τους Κρήτες δεν είναι από όλους τους ερευνητές αποδεκτή. Οι *Keftiu*, σύμφωνα με τον Knapp⁴⁶⁹, είναι πιθανόν να συνδέονται και με έναν άλλο Αιγυπτιακό όρο δηλαδή «τα νησιά που βρίσκονται στο μέσο της θάλασσας». Ο Knapp επίσης προτείνει την ένταξη των *Keftiu* στην περιοχή του Αιγαίου ως μια ενιαία γεωγραφική οντότητα⁴⁷⁰.

Άλλη μία γραπτή πηγή που δείχνει τις σχέσεις ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο είναι ένας πάπυρος που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου και αναφέρεται σε μια μαγική φράση στη γλώσσα των *Keftiu*, για την αντιμετώπιση μιας ασιατικής ασθένειας. Εδώ γεννάται ένα καίριο ερώτημα στο αν τους ήταν γνωστή η γλώσσα των *Keftiu*.

Το γεγονός ότι υπάρχουν αυτά τα ξόρκια στη γλώσσα των *Keftiu* σημαίνει ότι οι

Εικόνα 18. Δύο ξόρκια των Αιγυπτίων στη γλώσσα των *Keftiu*. Κυριακίδης 2000, 193

Αιγύπτιοι είχαν γνώση χαρακτηριστικών της θρησκείας της Κρήτης. Τα ξόρκια αυτά χρησιμοποιήθηκαν κατά πάσα πιθανότητα για να ξορκίσουν μια ασθένεια που ήταν κοινή και σε Κρήτη και σε Αίγυπτο. Πιθανό είναι και το γεγονός οι *Keftiu* – Κρήτες να γνώριζαν αντίστοιχα τη γλώσσα των

⁴⁶⁶ Knapp 1992, 65

⁴⁶⁷ Knapp 1992, 67

⁴⁶⁸ Μπάνου 2000, 246-247

⁴⁶⁹ Knapp 1992, 66

⁴⁷⁰ Knapp 1992, 66

Αιγυπτίων.

α) Ξόρκι για την «ασιατική ασθένεια» στη γλώσσα των *Keftiu*

s(a,i) -n -t (a,i) -ka -pn -pi -wn – j (a,u) '(i,a) -j (a,u) -Mn -n -t (a,i) -r (a,i) -ku -ka -r(a,i).

Να ψαλεί πάνω από τον αφρό ποτού από ζύμωση ούρων και σετζέτ. Να επαναληφθεί.

β) Ξόρκι για την ασθένεια sa-mu-na: w -b -pi (καθοριστικό σύμβολο ασθένειας) s (a,i) -tis)a,i) -bu – '(a,i) -j (a,u) (-) sv hv -mn -ka -p(a,i) – 'u' (a,i) -mn –'(a,i) (καθοριστικό θεού)⁴⁷¹

Να επαναληφθεί τετράκις⁴⁷².

Το ξόρκι που γράφθηκε στη γλώσσα των Κεφτιού για να ξορκίσει μια ασιατική ασθένεια γράφθηκε μεταξύ του τέλους της Ενδιάμεσης περιόδου και της βασιλείας του Amenhotep III, πράγμα που αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο το κείμενο να θεωρείται ταυτόχρονο με την ΥΜ ΙΒ κεραμική που βρέθηκε στην Αίγυπτο.⁴⁷³ Αυτό συμπληρώνει σε μεγάλο βαθμό την έρευνα που αφορά στις επαφές με την Κρήτη κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού στη XVIII (18^η) Δυναστεία⁴⁷⁴.

Δεν υπάρχουν γραπτές πηγές στην Κρήτη που να μιλούν για την Αίγυπτο. Υπάρχει όμως αναφορά σε μια πινακίδα της γραμμικής Β που βρέθηκε στην Κνωσό και μιλάει για ένα βοσκό που είχε την στάνη του στη Σύλαμο κοντά στην Κνωσό. Το όνομα του βοσκού ήταν *a-ku-pi-ti-yo* που σημαίνει Αιγύπτιος. Αν ήταν Αιγύπτιος ίσως να ήταν υπεύθυνος για βιοτεχνία μαλλιού⁴⁷⁵. Σε πολλές πινακίδες αναφέρονται πολλά ζώα που τα χρησιμοποιούσαν για να πάρουν το μαλλί τους. Όμως δεν υπάρχουν πληροφορίες για το αν ο βοσκός αυτός ήταν ελεύθερος ή σκλάβος. Επίσης προκύπτει και το ερώτημα του αν ήταν πράγματι Αιγύπτιος, κάτι που δεν μπορεί να απαντηθεί με σιγουριά⁴⁷⁶.

---

⁴⁷¹ Τα φωνήεντα που βρίσκονται μέσα στις παρενθέσεις αποτυπώνουν πιθανά φωνήεντα που θα μπορούσαν να πάρουν τη θέση αυτή. Το γράμμα V αναπαριστά ένα οποιοδήποτε φωνήεν που θα μπορούσε να βρίσκεται εκεί.

⁴⁷² Κυριακίδης 2000, 193

⁴⁷³ Merrillees 1972, 292

⁴⁷⁴ Merrillees 1972, 292

⁴⁷⁵ Jacke 2010, 823

⁴⁷⁶ Jacke 2010, 823

**Εικόνα 19. Πώμα Khyan 15^ο
δυναστεία 17^{ος}-16^{ος} αι. π.Χ.)
McDonald 2000, 83**

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των έντονων αυτών εμπορικών σχέσεων μεταξύ Αιγύπτου και Κρήτης, που όμως φανερώνει εντονότερες σχέσεις ανάμεσα στους δύο αυτούς πολιτισμούς, είναι το πώμα από το αλάβαστρο που βρέθηκε στο MM IIIA στρώμα του ανακτόρου της Κνωσού στη ΒΔ δεξαμενή καθαρμών⁴⁷⁷. Το πώμα αυτό είχε ενεπίγραφο το Cartouche του Khyan, ο οποίος ίδρυσε τη δυναστεία των Hyksos και ο οποίος ήταν ο

πρώτος Φαραώ της δυναστείας αυτής. Το αγγείο αυτό περιείχε σίγουρα κάτι πολύτιμο και αποδεικνύει τις ανταλλαγές σε επίπεδο ανακτόρων⁴⁷⁸. Είναι ένα πώμα

επίπεδο με επιγραφή⁴⁷⁹. Αποτελεί ένα βασιλικό δώρο προς τον βασιλιά της Κνωσού, ίσως για να έχει καλές σχέσεις μαζί του. Το σίγουρο είναι ότι τον υπολόγιζε. Επίσης το Cartouche του Khyan είναι ένα σημαντικό εύρημα, διότι φανερώνει τις ανταλλαγές δώρων ανάμεσα σε δύο ανάκτορα, κατά πάσα πιθανότητα για λόγους διπλωματίας. Το παράδειγμα αυτό που αφορά στις ανταλλαγές δώρων μεταξύ ανακτόρων δεν προκαλεί εντύπωση, αφού είναι ένα γεγονός που προκύπτει και από τα γράμματα της Αμάρνα.

Πιο συγκεκριμένα, από τα γράμματα της Αμάρνα αντλούνται αρκετές πληροφορίες για τις ανταλλαγές που γίνονταν σε επίπεδο ανακτόρων. Τα γράμματα αυτά, τα οποία μεταφράστηκαν από τον W. Moran το 1992⁴⁸⁰, απευθύνονται στον βασιλιά της Αιγύπτου στον οποίο αποδίδεται ο χαρακτηρισμός «αδερφέ μου». Πιο συγκεκριμένα, ένα απόσπασμα από τα γράμματα αυτά αναφέρει ότι στέλνονται από Ασιάτες βασιλιάδες⁴⁸¹

⁴⁷⁷ Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2000, 81

⁴⁷⁸ Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2000, σελ. 81

⁴⁷⁹ Bietak 2000, 82

⁴⁸⁰ Για περισσότερες πληροφορίες για τα γράμματα της Αμάρνα Moran L. William. 2003. *Amarna Studies: Collected Writings*. Edited by John Huehnergard

⁴⁸¹ Westbrook 2000, 377

στην Αίγυπτο: ένα βασιλικό άρμα, δύο άλογα και μία σφραγίδα από lapis lazuli⁴⁸². Επιπροσθέτως, ο αποστολέας ζητάει ως αντάλλαγμα σε όσα έστειλε χρυσό μιας και ο χρυσός όπως ο ίδιος ο αποστολέας αναφέρει είναι άφθονος στην Αίγυπτο⁴⁸³.

Τα γράμματα της Αμάρνα ή αλλιώς επιστολές της Αμάρνα είναι ένα σύνολο πήλινων πινακίδων, περίπου 382, γραμμένα με σφηνοειδή βαβυλωνιακή γραφή που βρέθηκαν στην Αίγυπτο και συγκεκριμένα στην περιοχή Τελ-ελ-Αμάρνα, από την οποία πήραν και το όνομά τους⁴⁸⁴. Οι επιστολές αυτές αποτελούν από τα πιο σημαντικά στοιχεία που δείχνουν τις ανταλλαγές και το εμπόριο ανάμεσα σε δύο ανάκτορα⁴⁸⁵.

Από τότε που ανακαλύφθηκαν τα γράμματα της Αμάρνα το 1887 και μεταφράστηκαν από τον Moran το 1992⁴⁸⁶ έγινε γνωστό ότι οι Φαραώ Αμενχοτέπ Γ΄ και Ακενατόν, ίσως και ο Τουταγχαμών⁴⁸⁷, είχαν έρθει σε επικοινωνία με άλλους βασιλιάδες όπως της Κύπρου, της Βαβυλώνας και της Ασσυρίας⁴⁸⁸. Τα γράμματα αυτά προσφέρουν πληροφορίες σχετικές με γάμους, προίκες, ιδέες, διπλωματικά δώρα και αιτήματα⁴⁸⁹. Αντλούνται επίσης από τα γράμματα αυτά στοιχεία για τους βασιλιάδες στη Χαναάν που χρωστούν υπακοή στους Αιγυπτίους⁴⁹⁰. Από τα γράμματα αυτά εξάγονται πληροφορίες όχι μόνο για το ποιος επικοινωνήσε με ποιόν αλλά και συναισθήματα όπως θυμό και ένταση⁴⁹¹.

Σύμφωνα με τον Cline μέσα από τις επιστολές προκύπτει ότι ο κόσμος της Ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια της εποχής του χαλκού χαρακτηρίζεται ως ένας μετρήσιμος μικρός κόσμος, μια ορολογία που χρησιμοποιείται από την προσπάθειά του να αναλύσει τα κοινωνικά δίκτυα⁴⁹². Το γεγονός ότι δύο βασιλιάδες ανταλλάσσουν επιστολές μεταξύ

---

⁴⁸² Moran 2003, 324

⁴⁸³ Westbrook 2000, 378

⁴⁸⁴ Westbrook 2000, 377

⁴⁸⁵ Westbrook 2000, 377

⁴⁸⁶ Cline 2015, 18

⁴⁸⁷ Cline 2015, 18

⁴⁸⁸ Cline 2015, 17

⁴⁸⁹ Cline 2015, 17

⁴⁹⁰ Cline 2015, 17

⁴⁹¹ Cline 2015, 18

⁴⁹² Cline 2015, 18

τους δηλώνει ότι έχουν στενή επαφή μεταξύ τους⁴⁹³. Πιθανόν να γινόταν κάτι παρόμοιο στην περίπτωση Κρήτης και Αιγύπτου.

Στο σημείο αυτό θα διερευνηθούν επίσης πληροφορίες για τη Δυναστεία των Hyksos, ώστε να γίνει πιο εύκολα κατανοητός ο λόγος που ίσως να αναζητούνταν καλές σχέσεις με την Κρήτη την περίοδο που η Αίγυπτος βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Hyksos.

Αφού η Αίγυπτος έχει ζήσει για δύο αιώνες την ακμή της, έρχεται μια άλλη ξενόφερτη δυναστεία, η 15^η, με το όνομα Υκσώς, η οποία εκμεταλλεόμενη κάποιες εσωτερικές συγκρούσεις στην Αίγυπτο, ανεβαίνει στην εξουσία και για να παραμείνει εκεί αναζητά επαφές με τους γύρω πολιτισμούς και ως συνέπεια και με την Κρήτη⁴⁹⁴.

Ίσως το δώρο αυτό (αλάβαστρο με Cartouche του Khyan), που έκανε κατά πάσα πιθανότητα ο βασιλιάς των Hyksos στον βασιλιά της Κνωσού, να μην ήταν απλώς μια ευγενική κίνηση από μέρους του αλλά να είχε βλέψεις για μια μελλοντική ίσως βοήθεια από την Κρήτη αν τη χρειαζόταν, αφού με το δώρο αυτό προσπαθούσε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του βασιλιά της Κνωσού.

Συμπερασματικά, φαίνεται πως υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για τις σχέσεις που είχε η Κρήτη και η Αίγυπτο σε επίπεδο ανακτόρων. Το βέβαιο είναι ότι υπήρχε επαφή και επικοινωνία μεταξύ των ανακτόρων τόσο στενή που κατά πάσα πιθανότητα οι *Keftiu* - Μινωίτες ταξίδεψαν μέχρι την Αίγυπτο και προσέφεραν δώρα. Στο επίπεδο αυτό γίνονται οι σχέσεις περισσότερο στενές από μια απλή ανταλλαγή. Οι περισσότερο στενές σχέσεις όμως φαίνονται στη μεταφορά αντικειμένων με θρησκευτικομαγικούς συμβολισμούς, όπως είναι ο σκαραβαίος και ακόμα στενότερες σχέσεις διαπιστώνονται όταν εισάγεται μια θεότητα από τον έναν πολιτισμό στον άλλο, πράγμα που θα αναφερθεί στο παρακάτω κεφάλαιο.

3.4 Αντικείμενα με θρησκευτικομαγικές προεκτάσεις

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης της επιρροής της Κρήτης από την Αίγυπτο σε επίπεδο θρησκείας. Το επίπεδο αυτό αποτελεί την επιτομή της σχέσης ανάμεσα στους δύο αυτούς πολιτισμούς. Η προσπάθεια προσέγγισης θα γίνει

---

⁴⁹³ Cline 2015, 18

⁴⁹⁴ Ανρεαδάκη – Βλαζάκη 2000, 80

μέσα από δύο μορφές εκείνη του σκαραβαίου και εκείνη της Taweret, με την τελευταία να αποτελεί το αποκορύφωμα της αλληλεπίδρασης αυτής.

Αναφορικά με τον σκαραβαίο, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί μία μορφή που ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες και η οποία δεν εντάσσεται στο επίπεδο αντικειμένων ούτε στο επίπεδο τεχνοτροπίας γιατί φέρει ορισμένες ιδιαιτερότητες. Χαρακτηριστικά που φέρεται να συνοδεύουν τη μορφή του στην Αίγυπτο μεταφέρονται στην Κρήτη με αποτέλεσμα να υιοθετούνται οι συμβολισμοί αυτοί, με ορισμένες όμως παραλλαγές ώστε να ανταποκρίνονται στα δικά τους δεδομένα.

Ο σκαραβαίος είναι ένα έντομο, το οποίο ανήκει στην κατηγορία των κολεόπτρων. Έχει δηλαδή δύο στρώσεις φτερών. Η πάνω στρώση είναι πιο σκληρή, ώστε να προστατεύει την μέσα πλευρά του στην οποία ουσιαστικά βρίσκονται τα φτερά του. Είναι από τα πιο δυνατά ζώα στον κόσμο αφού μπορεί να σηκώσει 850 φορές το βάρος του⁴⁹⁵. Στην αρχαία Αίγυπτο ήταν σύμβολο της αναγέννησης και αιώνιας ζωής μετά θάνατον. Είναι ένα έντομο που κυρίως στην Αίγυπτο συναντάται συχνά στην εικονογραφία, σε σφραγίδες, αποξηραμένοι μέσα σε αγγεία κ.ά. Στο υποκεφάλαιο αυτό θα αναφερθούν τα είδη των σκαραβαίων, η χρήση τους στο Αιγαίο και στην Αίγυπτο, καθώς επίσης θα αναζητηθούν οι αποδέκτες τους στο Αιγαίο αλλά και η σημασία τους.

Στην Αίγυπτο απεικονίζονται κυρίως τέσσερα είδη σκαραβαίων αλλά πιο συχνά συναντάται το είδος του Afeuchus Sacer . Δεν είναι τυχαίο πως το είδος αυτό έχει τριάντα άκρα, όσες δηλαδή και οι μέρες του μήνα⁴⁹⁶. Οι σκαραβαίοι επίσης είναι γνωστό ότι δημιουργούν σβόλους κοπριάς, όπου γενούν τα αβγά τους⁴⁹⁷. Κυλούν την μπάλα κοπριάς και την κρύβουν για να την αποθηκεύσουν χρησιμοποιώντας τα πόδια τους⁴⁹⁸. Οι Αιγύπτιοι συνέδεσαν τον σκαραβαίο με τον θεό Ρα και τον σβόλο με τον ήλιο, ο οποίος ανατέλλει κάθε μέρα⁴⁹⁹. Επίσης δημιουργεί την εντύπωση της αναγέννησης επειδή προσποιείται τον νεκρό όταν κινδυνεύει⁵⁰⁰.

---

⁴⁹⁵ Ελλαδική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια 2000, τόμος 12, 248

⁴⁹⁶ Myer 1894, 6

⁴⁹⁷ Myer 1894, 7

⁴⁹⁸ Ward 1994, 186

⁴⁹⁹ Myer 1894, 13

⁵⁰⁰ Παναγιωτάκη 2000, 302

Οι σκαραβαίοι είναι γνωστά μοτίβα νεκρικής χρήσης ήδη από την 4^η χιλιετία π.Χ. Έχουν βρεθεί σε τάφους, σε αγγεία αλλά και σε μικρούς σαρκοφάγους περιέχονταν αποξηραμένοι σκαραβαίοι⁵⁰¹. Τοποθετούσαν, επίσης, σκαραβαίους πάνω στους νεκρούς και συγκεκριμένα στο σημείο της καρδιάς. Αυτοί συνήθως ήταν φτιαγμένοι από πέτρα και ορισμένοι απεικονίζονταν με ανοιχτά φτερά⁵⁰². Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που τους τοποθετούσαν ανάμεσα στα μάτια, στο στήθος ή ακόμη και στο στομάχι⁵⁰³. Κυρίως όσοι τοποθετούνταν στο σημείο της καρδιάς είχαν μεγαλύτερο μέγεθος και πάντα τους έβγαζαν από εκεί και τους έβαζαν μέσα στα βάζα για να τελεστεί η ψυχοστασία των νεκρών σύμφωνα με το Βιβλίο των Νεκρών⁵⁰⁴. Πιο συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο LXIV (64) του Βιβλίου των Νεκρών στη γραμμή 34 αναφέρει: «Βάλτε πάνω ένα σκαραβαίο φτιαγμένο από χρυσό στο στήθος της μούμιας που να γράφει η καρδιά είναι η μητέρα μου...»⁵⁰⁵. Υπάρχουν κι άλλες αναφορές αλλά αυτή είναι από τις πιο χαρακτηριστικές όσο αφορά στη σημασία του σκαραβαίου για τους Αιγυπτίους. Η καρδιά για τους νεκρούς ήταν απαραίτητη για να ολοκληρωθεί η αναγέννηση σύμφωνα με τη θρησκεία τους. Επιπλέον πληροφορία αποτελεί και το γεγονός ότι στρατιώτες φορούσαν φυλαχτά με σκαραβαίους πηγαίνοντας στη μάχη για να τους φέρει τη νίκη⁵⁰⁶.

Επίσης σκαραβαίους συναντά κανείς και σε γλυπτές αναπαραστάσεις, ως ανάγλυφα σε πέτρες, ακόμα και σε πολύτιμες πέτρες. Πολλές φορές κατασκευάζονται από χρυσό, ξύλο ή πηλό. Η επίπεδη επιφάνειά τους είναι διακοσμημένη με ιερογλυφικά, τα οποία αναφέρονται κυρίως σε ονόματα Αιγυπτιακών θεοτήτων⁵⁰⁷. Εκτός όμως από ονόματα θεών ή Φαραώ, κάτω από τους σκαραβαίους, που τοποθετούσαν μαζί με τους νεκρούς, έγραφαν και αποσπάσματα από το Βιβλίο των Νεκρών, έτσι ώστε να είναι ο νεκρός ειλικρινής και θαρραλέος μπροστά στους θεούς. Από την 11η δυναστεία χρησιμοποιούνται και ως σφραγίδες⁵⁰⁸. Οι σφραγίδες των σκαραβαίων δεν αποτελούσαν

---

⁵⁰¹ Παναγιωτάκη 2000, 302

⁵⁰² Myer 1894, 59

⁵⁰³ Myer 1894, 62

⁵⁰⁴ Myer 1894, 66

⁵⁰⁵ Myer 1894, 76-77

⁵⁰⁶ Myer 1894, 58

⁵⁰⁷ Myer 1894, 14

⁵⁰⁸ Παναγιωτάκη 2000, 302

μόνο απλή έκφραση αιγυπτιακών εμπορικών επαφών αλλά και μια εκδήλωση πολιτιστικής επιρροής⁵⁰⁹. Το γεγονός ότι έχουν βρεθεί Αιγυπτιακοί σκαραβαίοι στην Κρήτη δηλώνει εμπορικές και πολιτιστικές επαφές.

Η περίοδος αυξημένης χρήσης τους παρατηρείται επί της βασιλείας του Τούθμωση Γ'. Η χρήση τους είναι κυρίως ιεροτελεστική αλλά χρησιμοποιούνται και ως φυλαχτά. Κατά μεγάλο ποσοστό το μέγεθος τους είναι μικρό, εκτός από την περίπτωση του σκαραβαίου που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο και έχει ύψος ενάμιση μέτρο⁵¹⁰.

Στην Αίγυπτο ο εκάστοτε Φαραώ εκπροσωπούσε, σύμφωνα με τη θρησκεία, τον θεό Ωρο-Κχεπερά (χρ= γίνομαι, αλλάζω⁵¹¹) όπως επίσης και τον γιο του Ρα και του Όσιρι⁵¹². Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι πίστευαν πως οι σκαραβαίοι είναι μόνο αρσενικοί και έριχναν σπέρμα στους σβόλους κοπριάς που έφτιαχναν και αναπαράγονταν από το πουθενά όπως και ο ήλιος ανέτειλε κάθε πρωί από το πουθενά⁵¹³. Οι Αιγύπτιοι επίσης, σύμφωνα με τον μύθο πίστευαν πως ο σκαραβαίος κάθε πρωί πριν την ανατολή παλεύει με το ουροβόρο φίδι, ώστε να ανατείλει ο ήλιος και να έρθει η καινούρια μέρα γι' αυτό και συμβολίζει την αναγέννηση. Από τον θησαυρό του Τουταγχαμών σώζεται ένα κόσμημα που αναπαριστά ένα σκαραβαίο να κρατάει το μάτι του Ωρου μέσα στη λέμβο. Σύμβολο απόλυτης εξουσίας.

Από την άλλη μεριά σκαραβαίοι έχουν βρεθεί στην Κρήτη αλλά και σε ολόκληρο το Αιγαίο. Είναι κυρίως Αιγυπτιακής προέλευσης, όμως, αφού ο σκαραβαίος εισήλθε στην Κρήτη, τεχνίτες άρχισαν να τον αντιγράφουν με αποτέλεσμα να συναντώνται σκαραβαίοι με κρητομινωικά χαρακτηριστικά. Ειδικά στο μεταγενέστερο χρονολογικά σπήλαιο της Ινάτου εντύπωση προκαλεί ο μεγάλος αριθμός σκαραβαίων ανάμεσα στα αναθήματα προς τη θεά Ειλειθυία Αρτέμιδος⁵¹⁴. Πιο συγκεκριμένα, με τα σημερινά δεδομένα, πρώτη στη χρήση σκαραβαίων έρχεται η Μεσαρά κατά την προανακτορική-

---

⁵⁰⁹ Daphna Ben-Tor 2011, 24

⁵¹⁰ Myer 1894, 5

⁵¹¹ Givon 1985, 9

⁵¹² Myer 1894, 51

⁵¹³ Givon 1985, 9

⁵¹⁴ Πλάτων 2006, 316

παλαιοανακτορική περίοδο, η Κνωσός στη μετανακτορική και το σπήλαιο της Ειλειθυίας στην 1^η χιλιετία⁵¹⁵.

Με τα δεδομένα αυτά μπορούν να διεξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με τις στενές σχέσεις Αιγύπτου-Κρήτης κατά την 1^η χιλιετία με καίριο παράδειγμα να αποτελούν οι σκαραβαίοι από το σπήλαιο της Ινάτου. Εκεί βρέθηκαν πολλοί σκαραβαίοι πράγμα που έρχεται να ενισχύσει την άποψη ότι η μορφή του σκαραβαίου στην Κρήτη συνδέθηκε με την ανθρώπινη γέννηση⁵¹⁶.

Ο Evans στο «Palace of Minos» έθεσε επανειλημμένα τη γνώμη του, πως το γεγονός ότι υπάρχουν κάποια στοιχεία της μινωικής τέχνης που φαίνεται να ήταν παρμένα από την Αίγυπτο οφείλεται στο ότι συνέβαλαν στη δημιουργία του μινωικού πολιτισμού άποικοι που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, κάτι που δεν πιστεύει η σύγχρονη έρευνα⁵¹⁷.

Περισσότερες είναι οι εισαγωγές παρά οι εξαγωγές αντικειμένων στην Κρήτη σύμφωνα με τα αντικείμενα που έχουν διατηρηθεί. Αυτό έχει διχάσει τους επιστήμονες σε σχέση με το εμπόριο. Το σίγουρο είναι ότι υιοθετούσαν και προσάρμοζαν τις επιρροές και τα εξωτικά στοιχεία των Αιγυπτίων στα δικά τους δεδομένα.⁵¹⁸ Υπάρχουν και απόψεις που αναφέρουν ότι αντάλλασσαν δώρα για να πάρουν οι Κρήτες εξωτικά αντικείμενα και έτσι να ενισχύσουν το κύρος τους⁵¹⁹. Τις απόψεις αυτές έρχεται να ενισχύσει και το γεγονός ότι τα ανάκτορα την εποχή της ακμής τους, είχαν χαρακτηριστικά με αντίστοιχα συγκροτήματα της Συρίας π.χ. κεντρική αυλή.⁵²⁰ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η μνημειώδης αρχιτεκτονική και η αλληλεπίδραση δανειολήπτη και δανειστή πιθανόν να προήλθε από την ανάγκη να συναλλάσσονται ισότιμα μεταξύ τους⁵²¹. Ίσως να υπήρχε και το ίδιο σκεπτικό όσο αφορά στα εξωτικά αντικείμενα.

---

⁵¹⁵ Παναγιωτάκη 2000, 302

⁵¹⁶ Πλάτων 2006, 316

⁵¹⁷ Evans 1921, 6-7

⁵¹⁸ Πλάτων 2006, 306

⁵¹⁹ Πλάτων 2006, 307

⁵²⁰ Πλάτων 2006, 307

⁵²¹ Πλάτων 2006, 307

Εικόνα 20. Πλάτων 2006, 323

Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι τα πολυάριθμα ομοιώματα σκαθαριού που βρέθηκαν στο ιερό Πισκοκεφάλου Σητείας ταυτίζονται με το είδος «*corpris hispanus*», το οποίο είναι χαρακτηριστικό για το κέρατο στο κεφάλι. Πιθανόν να συνδεόταν με τοπικές αντιλήψεις για γονιμότητα και αύξηση κοπαδιών⁵²². Όμως η υπόθεση αυτή κατά πάσα πιθανότητα δεν ισχύει. Σύμφωνα με τον Ελευθέριο Πλάτων συνδέεται με την αναπαραγωγή, την ανθρώπινη σύλληψη και γέννηση, όπως ο ιερός σκαραβαίος στην Αίγυπτο⁵²³. Η εισαγωγή του μοτίβου αυτού ήδη από τη 2^η χιλιετία π.Χ., ιδίως στα ταφικά σύνολα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο Αιγαίο αποδόθηκαν στον σκαραβαίο παρόμοιες ιδιότητες, πιθανόν λίγο διαφοροποιημένες, σε σχέση με της Αιγύπτου⁵²⁴.

Πρέπει να σημειωθεί η μεγάλη σημασία του γεγονότος ότι σκαραβαίοι βρίσκονται σε τάφους των Μινωιτών, όπως και σκαραβαίοι βρίσκονται σε τάφους Αιγυπτίων. Ασφαλώς αυτό δεν είναι τυχαίο. Οι Μινωίτες γνώριζαν το τελετουργικό της ταφής των Αιγυπτίων και βέβαια τη σημασία του σκαραβαίου για τον νεκρό, υιοθέτησαν τον σκαραβαίο συνειδητά και τον χρησιμοποίησαν γνωρίζοντας τις «μαγικές» ιδιότητες που είχε στην Αίγυπτο.

Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι πολλοί από τους σκαραβαίους που έχουν βρεθεί δεν αποτυπώνουν χαρακτήρες με κάποιο ιδιαίτερο νόημα ή κατανοητό νόημα⁵²⁵. Το νόημα σε αυτές τις περιπτώσεις είναι κατανοητό από τον ιδιοκτήτη και πολλοί από αυτούς χρησιμοποιήθηκαν ως καλή τύχη για κυνηγούς και ταξιδιώτες⁵²⁶. Ορισμένοι επίσης απεικονίζουν μια ποικιλία φυτικών μοτίβων που συμβολίζουν την ένωση της Άνω και της Κάτω Αιγύπτου⁵²⁷.

⁵²² Πλάτων 2006, 307

⁵²³ Πλάτων 2006, 315-316

⁵²⁴ Πλάτων 2006, 315-316

⁵²⁵ Gillet 1906, 45

⁵²⁶ Gillet 1906, 45

⁵²⁷ Gillet 1906, 43

Ανακεφαλαιωτικά, οι σκαραβαίοι χρησιμοποιήθηκαν για πολλούς και διάφορους σκοπούς, ιστορικούς, θρησκευτικούς κ.ά.⁵²⁸. Χρησιμοποιούνται επίσης και ως χάντρες και σφραγίδες οι οποίες βρίσκονται σε τάφους με σκοπό την προστασία των νεκρών από τις κακές δυνάμεις⁵²⁹. Συμβόλιζε επίσης την επαναφορά της ζωής μέσω του θανάτου⁵³⁰. Βασικό στοιχείο για το οποίο του αποδίδονται αυτές οι ιδιότητες είναι ότι οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν ότι αυτοαναπαράγεται και ως εκ τούτου να αντιπροσωπεύει την αγνότητα της ζωής⁵³¹. Επιπροσθέτως συμβολίζει την αιώνια ζωή και την ανάσταση των νεκρών⁵³².

Ο σκαραβαίος όμως αποτελεί ένα βήμα πριν τη μετάβαση στο επόμενο επίπεδο σχέσεων ανάμεσα στους δύο αυτούς πολιτισμούς, με βάση την παρούσα εργασία. Όμως αυτό δε σημαίνει ότι δεν έπαιξε ρόλο στη μετάβαση αυτή από το ένα επίπεδο στο άλλο. Ο σκαραβαίος είναι μια μορφή που εισήλθε από την Αίγυπτο στην Κρήτη αλλά μαζί του πιθανόν έφερε και τους συμβολισμούς με τους οποίους συνδεόταν στην Αίγυπτο. Από τη Φαραωνική Αίγυπτο έως τη Μινωική Κρήτη ο σκαραβαίος είναι γνωστό σύμβολο που σημαίνει καλή τύχη, αναγέννηση και πρόσβαση στην αιωνιότητα.

 = **Taweret στη ιερογλυφική γραφή**⁵³³

Αποκορύφωμα των σχέσεων ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο αποτελεί μία μορφή που φέρει το όνομα Taweret. Είναι μια μορφή με καταγωγή από την Αίγυπτο και γνωστή, με τροποποιημένα χαρακτηριστικά στη Κρήτη και φθάνει μέχρι και την κυρίως Ελλάδα.

Αρχικά, αναφορικά με την περιγραφή της μορφής πρέπει να γίνει διάκριση κάποιων βασικών χαρακτηριστικών της Taweret, τα οποία συμβάλουν στην ερμηνεία του συμβολισμού της. Είναι μια μορφή ιπποποτάμου που στέκεται στα δύο πίσω πόδια του. Έχει πόδια λιονταριού, χέτη λιονταριού, γυναικείο «πεσμένο» στήθος και ένας

---

⁵²⁸ Gillet 1906, 43

⁵²⁹ Gillet 1906, 43

⁵³⁰ Gillet 1906, 43

⁵³¹ Gillet 1906, 43

⁵³² Gillet 1906, 43

⁵³³ JSesh

κροκόδειλος κρέμεται από το κεφάλι του.⁵³⁴ Υπάρχουν βέβαια και ορισμένες παραλλαγές όμως αυτά είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που συναντώνται ως επί το πλείστον. Υπάρχουν και αναπαραστάσεις της Taweret με κεφάλι λιονταριού, όπως στο χρυσό δαχτυλίδι από τη Φαιστό που απεικονίζεται με χαιτή λιονταριού αλλά δεν είναι γνωστό το πότε ακριβώς παίρνει αυτή τη μορφή, μάλλον κατά το 2^ο μισό της 12^{ης} δυναστείας.⁵³⁵ Οι μινωίτες εισήγαγαν και τις δύο μορφές της Taweret και τη μορφή ιπποποτάμου αλλά και τη λιονταρίσια. Για ένα διάστημα ο δαίμονας με κεφάλι λιονταριού και ο δαίμονας του ιπποπόταμου συνυπάρχουν στην εικονογραφία και δε φαίνεται να υπάρχει διαφορά στις λειτουργίες τους. Δεν είναι όμως γνωστό αν ήρθαν μαζί. Αρχικά εισήλθε η θεότητα με τη μορφή ιπποποτάμου και ο δαίμονας με το λιονταρίσιο κεφάλι ήρθε λίγο αργότερα⁵³⁶. Οι μινωίτες παρόλο που εισήγαγαν τη διπλή αυτή μορφή του δαίμονα θέλησαν να δώσουν έμφαση στον αγνό της ρόλο. Σπάνια απεικονίζει μορφές βίας εκτός από την περίπτωση της αναπαράστασης σε σφραγίδα στη Ζάκρο, όπου σφάζει έναν όρθιο ταύρο με λόγχη⁵³⁷.

Η μορφή του ιπποπόταμου με μεγάλη πρησμένη κοιλιά, πεσμένα στήθη αποτελεί την πρώιμη μορφή του μινωικού δαίμονα που με το πέρασμα των χρόνων αλλάζει.⁵³⁸ Βέβαια τα χαρακτηριστικά της πρησμένης κοιλιάς και του πεσμένου στήθους δεν αποδίδονται σε χαρακτηριστικά εγκύων γυναικών στην εικονογραφία της Αιγύπτου, όπως ίσως θα ήταν περισσότερο αναμενόμενο, αλλά σε αρσενικούς θεούς της γονιμότητας, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα χαρακτηριστικά αυτά ίσως να έχουν κάποιον άλλο εικονογραφικό συμβολισμό.⁵³⁹

Είναι, λοιπόν, ένας συνδυασμός δύο υβριδικών ζώων. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η μορφή αυτή που αντιπροσώπευε ένα θεϊκό πρόσωπο δεν αποτελούσε μία από τις μεγάλες θεότητες του Αιγυπτιακού πανθέου, ούτε έπαιξε ρόλο στη δημιουργία του κόσμου⁵⁴⁰, ήταν όμως εξίσου σημαντική λόγω των ιδιοτήτων της.

---

⁵³⁴ Weingarten 2012, 371

⁵³⁵ Weingarten 1991, 8-9

⁵³⁶ Weingarten 2012, 371

⁵³⁷ Weingarten 1991, 14

⁵³⁸ Weingarten 2012, 371

⁵³⁹ Weingarten 1991, 5

⁵⁴⁰ Weingarten 2012, 374

Η Taweret εμφανίζεται πρώτη φορά στο Παλαιό Βασίλειο ως μητέρα του νεκρού φαραώ θηλάζοντάς τον⁵⁴¹ ενώ σύμφωνα με τον Evans η Taweret εμφανίζεται στην Κρήτη για πρώτη φορά το 2100 π.Χ. περίπου, δηλαδή στη MM περίοδο.⁵⁴² Η θεά, στην πρώτη αυτή αναπαράσταση στην Κρήτη, είχε τη μορφή ιπποποτάμου με πρησμένη κοιλιά και δέρμα κροκοδείλου στην πλάτη. Αναπαρίσταται σε μορφή ικεσίας και μπροστά της είχε θηλιά που είχε τη μορφή του άνγκχ (σύμβολο ζωής στα αιγυπτιακά).⁵⁴³ Ο Evans αναφέρει την άποψη του Furtwängler, ο οποίος πίστευε πως η Ταουαρέτ, όπως αναπαρίσταται στην Αιγυπτιακή τέχνη αντιπροσωπεύει μια μορφή «ειδίκευσης» ενός τύπου που δανείστηκε από μινωικούς δαίμονες. Όμως η Ταουαρέτ είναι γνωστή στην Αίγυπτο τουλάχιστον 4 αιώνες πριν την εμφάνισή της στην Κρήτη⁵⁴⁴.

Είναι μία θεά που συναντάται στα υπνοδωμάτια των ανθρώπων, αφού είναι προστάτιδα του τοκετού, του νεογέννητου μωρού αλλά και της μητέρας⁵⁴⁵. Εκτός αυτού της έχει αποδοθεί και ο ρόλος της συνοδείας των νεκρών στον Κάτω Κόσμο αλλά βοηθά και στην αναγέννηση, όπως αναφέρει το «βιβλίο των νεκρών» από την Αίγυπτο⁵⁴⁶. Υπάρχουν όμως κι άλλες περιπτώσεις θεοτήτων που σχετίζονται με τη γέννηση και παράλληλα συναντώνται και στον Κάτω Κόσμο για να βοηθήσουν στην αναγέννηση των ψυχών.

Χαρακτηριστικό είναι ότι της αποδίδονται τρία ονόματα τα οποία είναι τα εξής, Ipet, Taweret και Reret. Το όνομά της σημαίνει «The Great one» και ήταν πολύ δημοφιλής κυρίως στους απλούς ανθρώπους και όχι στην ελίτ της κοινωνίας. Κυρίως την λάτρευαν οι γυναίκες, λόγω του ότι ήταν προστάτιδα της γέννας.⁵⁴⁷ Είχε, επίσης, την ιδιότητα της νοσοκόμας και συνοδευόταν από μαγικά μαχαίρια ή ραβδιά, που βρέθηκαν και διακοσμούνταν με τη μορφή της. Εμφανίζεται σε τουλάχιστον 45 από 58

---

⁵⁴¹ Weingarten 1991, 10

⁵⁴² Weingarten 2000, 114

⁵⁴³ Evans 1930, 439

⁵⁴⁴ Evans 1921, 431

⁵⁴⁵ Weingarten 2012, 371

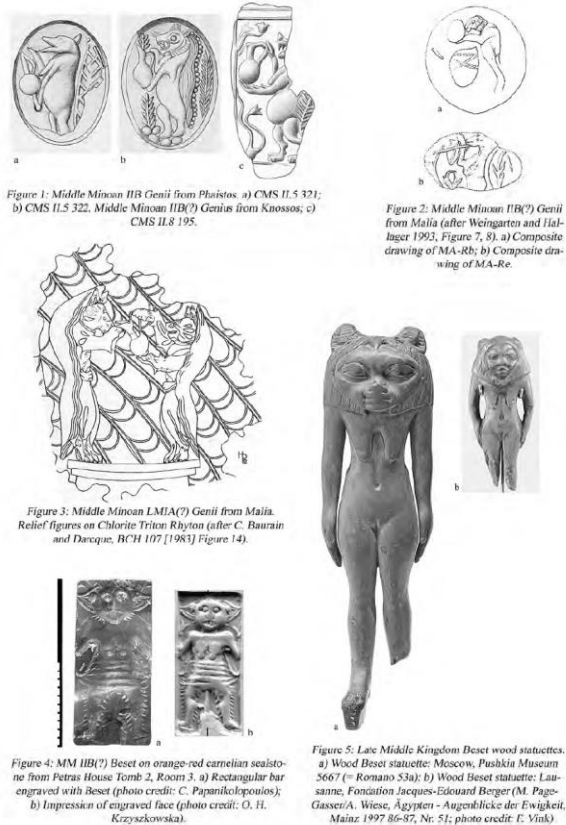
⁵⁴⁶ Weingarten 2012, 374

⁵⁴⁷ Weingarten 2012, 374

δημοσιευμένα μαχαίρια.⁵⁴⁸ Ήταν χρήσιμα για την προστασία του μωρού και της μητέρας. Συνήθως ήταν κατασκευασμένα από ελεφαντόδοντο ή δόντι ιπποπόταμου⁵⁴⁹.

Άλλη μία ιδιότητά της ήταν να προστατεύει τον θεό ήλιο Ρα. Ορισμένες φορές αναπαρίσταται με τον ηλιακό δίσκο στο κεφάλι και με αγελαδίσια κέρατα για να συμβολίσει τον τρόπο με τον οποίο βοηθούσε στην καθημερινή αναγέννηση του ήλιου⁵⁵⁰. Πιο συγκεκριμένα, η Taweret στην Αίγυπτο αντιπροσώπευε τη μορφή εκείνη που κατατρόπωνε τους εχθρούς του ήλιου και ελευθέρωνε τα αρχαίγωνα νερά του ωκεανού Nun⁵⁵¹.

Η Taweret είναι ένας Αιγυπτιακός δαίμονας που αποτέλεσε την «έμπνευση» για τη δημιουργία του μινωικού δαίμονα⁵⁵². Πρώτος μίλησε για αυτή τη σχέση ο Sir Arthour Evans και αργότερα η άποψή του αυτή επιβεβαιώθηκε από την ανακάλυψη τριών σφραγίδων με πρώιμα χαρακτηριστικά του δαίμονα σε μεσομινωικές σφραγίδες στη Φαιστό και στην Κνωσό⁵⁵³. Η άποψη αυτή έχει δεχθεί αμφισβητήσεις όμως φαίνεται ότι η μορφή αυτή εισήλθε απευθείας από την Αίγυπτο στην Κρήτη κατά τη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο (περίπου το 1750 π.Χ.)⁵⁵⁴. Φαίνεται λοιπόν πως στην Κρήτη δεν δανείστηκαν απλώς έναν Αιγυπτιακό δαίμονα αλλά είχαν εισέλθει πιο βαθιά στην λαϊκή αιγυπτιακή θρησκεία με

Εικόνα 21. Weingarten 2012, 376

⁵⁴⁸ Weingarten 1991, 114

⁵⁴⁹ Weingarten 2012, 371

⁵⁵⁰ Weingarten 2012, 374

⁵⁵¹ Φωστήνη 2015, 8

⁵⁵² Weingarten 2012, 371

⁵⁵³ Evans 1935, 431-467

⁵⁵⁴ Weingarten 2012, 371

αποτέλεσμα να την επανεξετάζουν διαμορφώνοντάς την ανάλογα με τα δικά τους δεδομένα⁵⁵⁵.

Η Taweret είχε επίσης σχέση με το νερό. Το νερό της ήταν εξαγνιστήριο και γι' αυτό είχε και την ιδιότητα της θεάς των καθαρμών. Αναπαρίσταται σε τελετές καθαρτήριες που έχουν σχέση με τη γέννηση στην Κρήτη και όχι μόνο (π.χ. δαχτυλίδι από την Τίρυνθα). Επίσης, για τον λόγο αυτό αναπαρίσταται και σε ρυτά. Σε δύο κείμενα της 12^{ης} δυναστείας αναφέρεται ως Lustral Basin, δηλαδή δωμάτιο καθαρμών⁵⁵⁶. Οι μινωίτες βασίστηκαν στην καθαρτήρια ιδιότητά της. Την παρουσιάζουν να ρίχνει νερό και να κρατάει σπονδική πρόχου. Με την άφιξή της στην Κρήτη, στη ΜΜΠ περίοδο, εμφανίζεται και το ρυτό⁵⁵⁷.

Οι Μινωίτες επίσης φαίνεται να γνώριζαν τη σχέση της Taweret με το νερό γι' αυτό και τη συνδέουν με τελετές καθαρμού. Στην Κρήτη ο δαίμονας συνδέθηκε με το υγρό στοιχείο με την πιο ωραιοποιημένη απεικόνισή της που κρατάει πρόχους σε χειρονομία που στην Αίγυπτο δηλώνει προσφορά.⁵⁵⁸

Υπάρχουν όμως κι άλλες απεικονίσεις της που δηλώνουν τη μεταφορά της και την αφομοίωσή της στην Κρήτη. Ο δαίμονας από τα Μάλια απεικονίζεται με φουσκωμένη αλλά όχι πολύ πρησμένη κοιλιά και με κανένα δείγμα γυναικείου στήθους⁵⁵⁹. Όπως και σε σφραγίδες της Φαιστού έτσι και σε αυτή την περίπτωση ο μινωικός δαίμονας αποτυπώνεται με χαιτή λιονταριού και παχύ κολάρο⁵⁶⁰. Ο δαίμονας αυτός φαίνεται να κρατάει ένα αυγό στρουθοκαμήλου⁵⁶¹. Δεδομένου του ότι ο δαίμονας συνδέεται με τελετές καθαρμού πιθανόν το αυγό αυτό, σύμφωνα με την Weingarten να έχει μέσα υγρό που θα χρησιμοποιηθεί σε τελετή.⁵⁶²

---

⁵⁵⁵ Weingarten 2012, 371

⁵⁵⁶ Weingarten 2012, 374

⁵⁵⁷ Weingarten 1991, 114

⁵⁵⁸ Weingarten 2012, 371

⁵⁵⁹ Weingarten 2012, 372

⁵⁶⁰ Weingarten 2012, 372

⁵⁶¹ Weingarten 2012, 372

⁵⁶² Weingarten 2012, 372

Ο Μινωικός δαίμονας αναπτύσσεται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά. Παράδειγμα αποτελεί ο λίθινος τρίτωνας που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ περίοδο που παρουσιάζει μια σκηνή καθαρισμού⁵⁶³. Η μικρότερη μορφή δαίμονα ρίχνει το υγρό στα χέρια ενός μεγαλύτερου σε μέγεθος δαίμονα. Η διαφορά αυτή του μεγέθους μεταξύ τους πιθανότατα υπονοεί μια μορφή ιεραρχίας ανάμεσα στους δαίμονες⁵⁶⁴. Οι δαίμονες στον τρίτωνά αυτό απεικονίζονται με συνδυασμό χαρακτηριστικών πρώιμων και ύστερων⁵⁶⁵. Πιο συγκεκριμένα, και οι δύο φορούν λεπτά περιλαίμια και έχουν ορισμένα τελευταία ίχνη λιονταρίσας χαίτης, η οποία μετά την ΥΜ ΙΑ περίοδο εξαφανίζεται εξ ολοκλήρου⁵⁶⁶.

Λόγος έχει γίνει και για την Beset, η οποία έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με την Taweret και εισήλθε την ίδια περίοδο με εκείνη στην Κρήτη⁵⁶⁷. Και οι δύο είναι υπεύθυνες για την προστασία από επιθέσεις δυνάμεων του κακού και από δαιμονικά πνεύματα⁵⁶⁸. Η Taweret όμως ήταν τελικά ο δαίμονας που είχε περισσότερο ισχυρή παρουσία στην Κρήτη. Η Κρήτη είχε επαφή και με τις δυο θεότητες αλλά έκανε την επιλογή της και αυτή είναι φανερό πως ήταν η Taweret⁵⁶⁹.

Ενδιαφέρον βέβαια αποτελεί και η αναζήτηση του εύλογου ερωτήματος, γιατί να επιλεχθεί η Taweret και όχι η Beset⁵⁷⁰. Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό πρέπει στο σημείο αυτό να ειπωθεί πως ταυτόχρονα με την εισαγωγή της Αιγυπτιακής θεότητας στη Κρήτη εισάγονται τα πρώτα πραγματικά ρυτά⁵⁷¹. Τα ρυτά αυτά ήταν αγγεία ανοιχτά από πάνω και διάτρητη βάση ώστε να ρέει το υγρό και να μπορεί να χρησιμοποιείται σε τελετές⁵⁷². Η θεότητα αυτή στην Αίγυπτο συνδεόταν με τον εξαγνισμό, αμέσως μόλις

---

⁵⁶³ Weingarten 2012, 371

⁵⁶⁴ Weingarten 2012, 372

⁵⁶⁵ Weingarten 2012, 372

⁵⁶⁶ Weingarten 2012, 372

⁵⁶⁷ Weingarten 2012, 372

⁵⁶⁸ Weingarten 2012, 372

⁵⁶⁹ Weingarten 2012, 374

⁵⁷⁰ Weingarten 2012, 374

⁵⁷¹ Weingarten 2012, 374

⁵⁷² Weingarten 2012, 374

έφτασε στην Κρήτη την συνδέσαν με μινωικές τελετουργίες⁵⁷³. Η Beset συνδεόταν με την προστασία των γυναικών όμως η Taweret ήταν η προστάτιδα των παιδιών και του τοκετού, τα χαρακτηριστικά αυτά της Taweret όμως και η ιδιαίτερη σύνδεσή της με το υγρό στοιχείο ίσως δεν άφησαν την Beset να εξελιχθεί. Επιπρόσθετα, η Beset ήταν η θεότητα που στην Αίγυπτο ουσιαστικά συνδεόταν με την κυνηγό των φιδιών, όμως η Κρήτη είναι ένα νησί στο οποίο δεν υπήρχε ο φόβος για δηλητηριώδη φίδια κι αυτός είναι ένας σημαντικός λόγος που δεν μπόρεσε να ευδοκιμήσει η παρουσία της στην Κρήτη⁵⁷⁴. Από την άλλη μεριά η προσπάθεια να συνδεθεί με τη δολοφόνο του θεού Ήλιου Ρα που ήταν το φίδι, σύμβολο του χάους, πάλι δεν ευδοκίμησε⁵⁷⁵. Πιο συγκεκριμένα, ο θεός Ήλιος Ρα έπρεπε κάθε βράδυ να πολεμάει το ουροβόρο φίδι ώστε να μπορέσει να ανατείλει ξανά ο ήλιος. Η Beset ήταν η θεότητα που στην Αίγυπτο θεωρούνταν ότι πάλευε επίσης με το φίδι αυτό για να ξημερώσει πάλι η επόμενη μέρα και να μην επέλθει το χάος.

Η Taweret γίνεται πλέον ένας μινωικός δαίμονας κατά τη διάρκεια της ΥΜ Ι περιόδου και έκτοτε παραμένει σταθερή⁵⁷⁶. Αρχίζει να αναλαμβάνει νέες «αρμοδιότητες» όπως για παράδειγμα τη μεταφορά ζώων ακόμη και ανθρώπων για θυσία⁵⁷⁷. Ο δαίμονας αυτός διατηρήθηκε ακόμη και μετά την πτώση του ανακτόρου της Κνωσού πράγμα που φαίνεται από το γεγονός ότι εξακολουθεί να αναπαράγεται στην κυρίως Ελλάδα και την Κύπρο⁵⁷⁸.

Καταληκτικά, η Beset εισήλθε πιθανόν μαζί με την Taweret στην Κρήτη από την Αίγυπτο. Βέβαια κατά τη Μεσομινωική περίοδο εισήλθαν κι άλλες μορφές από την Αίγυπτο, όπως για παράδειγμα ο γρύπας και ακόμη και η σφίγγα, οι οποίες διατηρήθηκαν

---

⁵⁷³ Weingarten 2012, 374

⁵⁷⁴ Weingarten 2012, 374

⁵⁷⁵ Weingarten 2012, 374

⁵⁷⁶ Weingarten 2012, 374

⁵⁷⁷ Weingarten 2012, 374

⁵⁷⁸ Weingarten 2012, 374

σε μικρογραφίες στη μινωική εικονογραφία⁵⁷⁹. Όμως η Beset είναι μία από τις μορφές που δεν κατάφερε να παραμείνει⁵⁸⁰.

Θα μπορούσε κάποιος να κατηγορήσει τους αρχαιολόγους ότι πάντα αποδίδουν κάτι που δεν μπορούν να εξηγήσουν στη θρησκεία. Δεν έχουν όμως σωθεί γραπτές πηγές από την Κρήτη που να αναφέρουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και ιδέες που να συνδέονται με τη μινωική θρησκεία⁵⁸¹. Οι γραπτές πηγές σε μεταγενέστερες εποχές όπως για παράδειγμα στη ρωμαϊκή εποχή είναι πολυπληθείς πράγμα που κάνει την έρευνα ευκολότερη⁵⁸². Στην περίπτωση της μινωικής θρησκείας, λοιπόν, σημαντικό ρόλο παίζουν τα τεχνουργήματα που μπορούν να ανακαλυφθούν μέσω των ανασκαφικών ερευνών.⁵⁸³ Είναι λοιπόν δύσκολο κάποιος ερευνητής να ξεφύγει από την ερμηνεία ότι πράγματι ορισμένες απεικονίσεις συνδέονται με τη θρησκεία.⁵⁸⁴ Βέβαια, παρόλο που κάθε απεικόνιση θα πρέπει να εξετάζεται διαφορετικά χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός ότι ορισμένες επαναλαμβανόμενες αναπαραστάσεις μπορούν να είναι κάτι παραπάνω από τυχαίες.⁵⁸⁵ Αυτό όμως που ξεχωρίζει τη θρησκεία από κάτι αυθαίρετο και τυχαίο όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Peatfield⁵⁸⁶ είναι όταν γεμάτες σημασία σχέσεις επαναλαμβάνονται οριζόντια σε όλη την εκάστοτε κοινωνία και τα έθιμά της αλλά και κάθετα μέσα στον χρόνο⁵⁸⁷. Η θρησκεία σύμφωνα με τον Peatfield είναι ένα σύνολο συμβόλων, πεποιθήσεων και πρακτικών που έχουν έναν προσανατολισμό προς την πραγματικότητα⁵⁸⁸.

Στο σημείο αυτό θα ήταν παράληψη να μη γίνει αναφορά στις τελετουργίες μιας και γίνεται προσπάθεια προσέγγισης με μια πιο κοντινή ματιά στη μινωική θρησκεία. Οι τελετουργίες έχουν σκοπό την επικοινωνία με το θεϊκό στοιχείο ή ακόμα και την

---

⁵⁷⁹ Weingarten 2012, 374

⁵⁸⁰ Weingarten 2012, 374

⁵⁸¹ Peatfield 1995, 217

⁵⁸² Peatfield 1995, 217

⁵⁸³ Peatfield 1995, 217

⁵⁸⁴ Peatfield 1995, 217

⁵⁸⁵ Peatfield 1995, 217

⁵⁸⁶ Peatfield 1995, 217

⁵⁸⁷ Peatfield 1995, 217

⁵⁸⁸ Peatfield 1995, 217

αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το πνευματικό επίπεδο ύπαρξης⁵⁸⁹. Υπάρχει επίσης διαχωρισμός ανάμεσα στις τελετουργίες επίκλησης και στις τελετουργίες προσφοράς. Στην πρώτη περίπτωση στόχος είναι η επίκληση μιας θεότητας ενώ στη δεύτερη στόχος είναι η αποκόμιση στοιχείων που θα ευνοήσουν τους προσκυνητές και το μέσο για να επιτευχθεί αυτό στην περίπτωση αυτή είναι η θυσία⁵⁹⁰.

Σύμφωνα με τον Peatfield το νερό που απεικονίζεται στο λίθινο τρίτωνα με την Taweret να κρατά ρυτό, συνδέεται με τη γονιμότητα και ίσως το υγρό στοιχείο να συμβολίζει το θρεπτικό γάλα της θεάς.⁵⁹¹ Η σημασία του νερού στη μινωική θρησκεία εκφράζεται επίσης και από το γεγονός ότι κοντά σε ιερά κορυφής υπάρχουν πηγάδια⁵⁹². Χαρακτηριστικό παράδειγμα όμως είναι και η περίπτωση του ανακτόρου της Κνωσού. Πιο συγκεκριμένα στο βασιλικό ανάκτορο της Κνωσού χάρις στον αρχαιολόγο Α. Evans,

Εικόνα 22. Τρίτωνας MM III-ΥΜ Ι (18^{ος}-19^{ος} αι. π.Χ.). Poursat 2000, 164

ο οποίος έχει κρατήσει πολλά στοιχεία στο βιβλίο του «The Palace of Minos at Knossos», στη λεπτομερή κάτοψη του ανακτόρου που έχει σχεδιάσει, συμπεριλαμβάνεται και το δωμάτιο καθαρμών ή αλλιώς λουτρά, όπου έχει υποστεί μερική ανακατασκευή από τον Evans το 1928-1929. Ο Evans αρχικά ερμήνευσε τον χώρο αυτό (μέσα στην αίθουσα του θρόνου του ανακτόρου της Κνωσού) ως υπαίθρια δεξαμενή που συγκεντρωνόταν το νερό της βροχής. Κατά την άποψη αυτή, η δεξαμενή χρησιμοποιούνταν ως διακοσμητική, κατά τα αιγυπτιακά πρότυπα και ίσως να διακοσμούσαν με υδρόφιλα λουλούδια⁵⁹³. Όμως, ο Evans δεν είχε αποκλείσει και την άποψη ότι ήταν λουτρό⁵⁹⁴, το οποίο μάλιστα ίσως να γέμιζε και να άδειαζε το καλοκαίρι από τους δούλους. Την ίδια ερμηνεία έδινε και για τη δεξαμενή των καθαρμών της νοτιοανατολικής πλευράς. Δεν μπορούσε να ερμηνεύσει τον

⁵⁸⁹ Peatfield 1995, 219

⁵⁹⁰ Peatfield 1995, 219

⁵⁹¹ Peatfield 1995, 223

⁵⁹² Peatfield 1995, 223

⁵⁹³ Evans 1928, 124

⁵⁹⁴ Peatfield 1995, 224

χώρο αλλιώς από τη στιγμή που ήταν υπόγειος και η πρόσβαση γινόταν με κλίμακα⁵⁹⁵ της οποίας διασώζονται τα 16 σκαλοπάτια.⁵⁹⁶

Τους ανάλογους χώρους της Φαιστου ονόμασαν οι Ιταλοί αρχαιολόγοι «cosidetti bagni» αλλά είχαν δισταγμούς περί λουτρού.⁵⁹⁷ Όμως εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως δεν υπήρχαν αγωγοί αποχέτευσης του νερού ώστε να ανανεώνεται το νερό, πράγμα που μειώνει τις πιθανότητες να χρησιμοποιείται ο χώρος ως λουτρό. Επιπροσθέτως, οι γυψόπλακες, με τις οποίες ήταν ντυμένες οι δεξαμενές, δεν ήταν τόσο ανθεκτικές ώστε να κρατήσουν την πίεση του νερού. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα πήλινα αγγεία που βρέθηκαν στη βορειοδυτική δεξαμενή της Κνωσού ενισχύουν την άποψη που αναφέρει ότι οι χώροι χρησιμοποιούνταν για τελετές εξαγνισμού.⁵⁹⁸ Πράγμα που δικαιολογεί την απουσία αποχετευτικού συστήματος, αφού η ποσότητα που χρησιμοποιείται σε τέτοιες τελετές είναι συμβολική. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαν τα ιερά που περιλαμβάνουν εγκαταστάσεις, όπως δεξαμενές και λουτρά, να συνδέονται και με χθόνιες θεότητες⁵⁹⁹.

Στις αρχαίες παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες που βασιζόνταν στην αγροτική οικονομία και στις καλλιέργειες βασικό στοιχείο αποτελούσε το νερό γεγονός που συνδέεται με την εισαγωγή μιας θεότητας η οποία είχε στενή σχέση με το υγρό στοιχείο.⁶⁰⁰ Επίσης, οι τρίτωνες στους Αιγυπτίους συμβόλιζαν τη γονιμότητα και τους φορούσαν οι έγκυες γυναίκες για να προστατευτούν από τα κακά πνεύματα ενώ παράλληλα η μορφή της Taweret έχει ταυτιστεί με την προστασία των εγκύων⁶⁰¹. Η αναπαράσταση λοιπόν της Taweret πάνω στον τρίτονα ίσως ενισχύει τη δύναμη των συμβόλων με σκοπό την αποτροπή των κακών πνευμάτων να βλάψουν τις έγκυες γυναίκες⁶⁰². Αναπαρίσταται και σε φυλακτά, τα οποία οι έγκυες γυναίκες φορούσαν για προστασία. Έχει αποτρεπτική μορφή, έτσι ώστε να απωθεί τα κακά πνεύματα και

---

⁵⁹⁵ Αλεξίου 1972, 414

⁵⁹⁶ Evans 1964, 10

⁵⁹⁷ Αλεξίου 1972, 415

⁵⁹⁸ Αλεξίου 1972, 415

⁵⁹⁹ Peatfield 1995, 224

⁶⁰⁰ Peatfield 1995, 225

⁶⁰¹ Weingarten 2012, 371

⁶⁰² Weingarten 2012, 371

δαίμονες. Επιπροσθέτως, η μορφή της συναντάται σε προσκέφαλα κρεβατιών και μαξιλάρια.⁶⁰³ Επίσης, αναπαρίσταται να κρατάει το «άνκχ»(ḫ), σύμβολο ζωής. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν εξέχων βοηθός στη γέννηση της Χατσεψούτ, κόρη του Τούθμωση Α΄ (18^η Δυναστεία, 1508-1458).⁶⁰⁴

Η Αιγυπτιακή αυτή θεότητα εισάγεται στην Κρήτη στη ΜΜ ΙΙ περίοδο⁶⁰⁵ και τότε οι Μινωίτες προσαρμόζουν τη μορφή της στη δική τους αισθητική, νοοτροπία. Της αλλάζουν κάπως τη μορφή ώστε να μοιάζει με «άνθρωπο» με κομψή μέση και περισσότερο λεπτεπίλεπτα χαρακτηριστικά. Την παρουσιάζουν πάντα να κρατάει μια πρόχου πράγμα που σημαίνει ότι την αποδέχτηκαν σαν θεά του καθαρισμού⁶⁰⁶. Δεν είναι όμως γνωστό αν αποδέχτηκαν και άλλες από τις ιδιότητές της, που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Το να εισέλθει μια Αιγυπτιακή θεότητα στο Μινωικό πάνθεο δείχνει πραγματικά στενές σχέσεις μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου. Σημαίνει ότι οι Μινωίτες γνώριζαν τις Αιγυπτιακές θεότητες και τις ιδιότητές τους και επέλεξαν τη θεότητα που τους ταίριαζε περισσότερο.

Η Cirlot⁶⁰⁷ στο «A Dictionary of Symbols» αναφέρει πως ο ιπποπόταμος στα ιερογλυφικά αντιπροσωπεύει τη δύναμη και το σθένος. Είναι σχετικός με την ιδέα της γονιμότητας και του νερού και κατά συνέπεια προστάτης των μητέρων. Έχει λοιπόν άμεση σχέση με τις ιδιότητες της Taweret.⁶⁰⁸ Οι ιπποπόταμοι ζούσαν στην εύφορη κοιλάδα του Νείλου και γι' αυτό ήταν σύμβολα αναγέννησης και αναζωογόνησης. Ο Evans στο «Palace of Minos at Knossos» αναφέρει ότι η Ταουαρέτ σχετιζόταν και με τις κλιματικές συνθήκες της κοιλάδας του Νείλου.⁶⁰⁹

---

⁶⁰³ Weingarten 2012, 371

⁶⁰⁴ Weingarten 2012, 371

⁶⁰⁵ Weingarten 2000, 114

⁶⁰⁶ Weingarten 2012, 371

⁶⁰⁷ Cirlot, 1971,149

⁶⁰⁸ Cirlot, 1971, 149

⁶⁰⁹ Evans 1930, 433

Ο μινωικός δαίμονας ίσως συνδέεται και με τις θυσίες, πράγμα που αντλείται από την απεικόνισή του να μεταφέρει ζώα προς θυσία⁶¹⁰. Έχει επίσης βρεθεί σφραγίδα που απεικονίζει τον δαίμονα να μεταφέρει ένα ελάφι⁶¹¹. Ο μινωικός δαίμονας, όπως και οι άνθρωποι, μεταφέρει τα ζώα θύματά του στον ώμο. Στη Ζάκρο έχει βρεθεί σφραγίδα που απεικονίζει μια γυναίκα να μεταφέρει ζώο, όπως και στην κυρίως Ελλάδα έχουν βρεθεί σφραγίδες με παρόμοιες απεικονίσεις. Πιο συγκεκριμένα έχουν βρεθεί τρεις από αυτές στο Βαφειό⁶¹² και μάλιστα ο δαίμονας με ένα μικρό λιοντάρι σε μία άλλη σφραγίδα από την Αγία Τριάδα απεικονίζεται σε μια σχεδόν ίδια στάση με εκείνες από το Βαφειό⁶¹². Το πιο δημοφιλές ζώο προς θυσία είναι ο ταύρος, όμως υπάρχουν και αναπαραστάσεις με κοπάδια σε παρόμοιες σκηνές κυνηγιού.⁶¹³ Ο δαίμονας αυτός δεν μεταφέρει τα θύματά του έχοντάς τα σε άμεση επαφή με τους ώμους του, αλλά κρατάει έναν τύπο βέργας και τα στηρίζει εκεί πάνω.⁶¹⁴

Ο λόγος που ο μινωικός δαίμονας αναφέρεται στο τέλος της παρούσας εργασίας είναι διότι αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εισαγωγής ιδεών και πεποιθήσεων από την Αίγυπτο στην Κρήτη. Ο όρος μινωικός δαίμων προέκυψε αργότερα και μάλιστα έχει τεθεί πολλές φορές υπό συζήτηση.⁶¹⁵ Οι προϊστορικοί άνθρωποι τον ονόμαζαν διαφορετικά.⁶¹⁶ Ο Μαρινάτος, με βάση πήλινες πινακίδες γραμμικής Β από την Πήλο, του απέδωσε το όνομα «δίψιος» θεωρώντας ότι ποτίζει άρα ξεδιψάει τα φυτά και τα δέντρα ρίχνοντας νερό στο χώμα από πρόχους.⁶¹⁷

---

⁶¹⁰ Rehak 1995, 217

⁶¹¹ Rehak 1995, 217

⁶¹² Rehak 1995, 217

⁶¹³ Rehak 1995, 219

⁶¹⁴ Rehak 1995, 220

⁶¹⁵ Φωστίνη 2015, 5

⁶¹⁶ Φωστίνη 2015, 5

⁶¹⁷ Φωστίνη 2015, 5

Ανακεφαλαιωτικά, από την εποχή του Μέσου Βασιλείου στην Αίγυπτο η Taweret έπαιξε τον ρόλο της μορφής που περιθάλλει τους θεούς.⁶¹⁸ Το αρχικό της όνομα ήταν Iry που σημαίνει παραμάννα, γι' αυτό και το γάλα της θεωρούνταν ότι μπορεί να προστατέψει, γεγονός που φαίνεται από τα Κείμενα των Πυραμίδων που την παρουσιάζουν να θηλάζει τον Φαραώ⁶¹⁹. Οι μινωίτες γνώριζαν τις ιδιότητες της Taweret όταν εισήλθε στην Κρήτη

Εικόνα 23.

Σφράγισμα από τη Φαιστό.
Φωστήνη 2015, 46

Εικόνα 24.

Σφραγιδόλιθος από την
Κρήτη. Φωστήνη 2015, 46

όμως επικεντρώθηκαν στην εξαγνιστική της ιδιότητα αλλά και στην ιδιότητα να προστατεύει τις γυναίκες και τα παιδιά μιας και εκείνα τα χρόνια η επιβίωση των εγκύων και των μωρών ήταν αμφίβολη⁶²⁰. Παρόλο που στην Αίγυπτο η Taweret δεν ανήκε στο επίσημο Αιγυπτιακό πάνθεο ούτε στη δημιουργία του κόσμου ήταν μια πολύ αγαπητή θεά που προστάτευε από τα φίδια, ήταν θεά του τοκετού και συνδεόταν με τελετές εξαγνισμού⁶²¹.

Η Taweret εισήλθε στην Κρήτη από ναυτικούς ή εμπόρους ακόμα και από απλούς ανθρώπους που ταξίδεψαν στην Αίγυπτο⁶²². Επίσης υπάρχει και η άποψη ότι λόγω της μετατροπής της Πρωτοανακτορικής περιόδου σε περισσότερο γραφειοκρατική κοινωνία, γεγονός που απομάκρυνε και δυσκόλεψε την επικοινωνία μεταξύ υπηκόου και ηγεμόνα, τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα να είχαν την ανάγκη από μια δική τους θεότητα περισσότερο κοντά στις δικές τους ανάγκες⁶²³.

Η εισαγωγή της Taweret στην Κρήτη μπορεί να φανεί από τρία πρώιμα παραδείγματα της μορφής της, όπως αυτή απεικονίζεται σε σφραγίδες.⁶²⁴ Η μορφή του αυτή που μοιάζει με ιπποπόταμο, η μεγάλη κοιλιά, τα πεσμένα στήθη και τα πόδια

⁶¹⁸ Φωστήνη 2015, 8

⁶¹⁹ Φωστήνη 2015, 8

⁶²⁰ Φωστήνη 2015, 8

⁶²¹ Φωστήνη 2015, 9

⁶²² Φωστήνη 2015, 9

⁶²³ Φωστήνη 2015, 9

⁶²⁴ Φωστήνη 2015, 9

λιονταριού παραπέμπουν άμεσα στην Αιγυπτιακή Taweret.⁶²⁵ Από την άλλη μεριά όμως η απεικόνιση της θεάς να κρατάει πρόχους δεν συναντάται σε κάποιο Αιγυπτιακό ή Συριακό παράλληλο.⁶²⁶ Σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά αυτά μπορεί να διεξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο τεχνίτης επηρεάστηκε από την Αίγυπτο, έχει όμως προσαρμόσει τα χαρακτηριστικά της με τα μινωικά πρότυπα, όπως είναι για παράδειγμα το μινωικό τοπίο και η πρόχους⁶²⁷.

Ακόμη ένα στοιχείο αποτελεί η απεικόνιση του μινωικού δαίμονα με ψηλό λαιμό που δεν συναντάται στην Αίγυπτο, όμως ο τρόπος που κρατούν τις πρόχους, δηλαδή με το ένα χέρι τη βάση της πρόχους και με το άλλο τη λαβή παραπέμπει σε Αιγυπτιακή χειρονομία που δηλώνει προσφορά και είναι μια χειρονομία που ήρθε και έμεινε στην εικονογραφία της Κρήτης.⁶²⁸

Ο μινωικός δαίμονας της MM IIB φάσης φαίνεται να είναι περισσότερο άκαμπτος όμως φτάνοντας στη Νεοανακτορική περίοδο, η μορφή του δαίμονα αρχίζει σταδιακά να παίρνει όλο και περισσότερα ανθρώπινα χαρακτηριστικά αλλά και συμμετέχει και σε ανθρώπινες δραστηριότητες όπως είναι το κυνήγι και η θυσία.⁶²⁹

Συμπερασματικά ο μινωικός δαίμων αποτελεί μια θεότητα που βρίσκεται ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους μιας και του έχουν αποδοθεί και ανθρώπινα χαρακτηριστικά, κάτι που τον κάνει ημίθεο.⁶³⁰ Το μόνο σίγουρο είναι ότι είναι ένας δαίμων που δεν προκαλεί φόβο, τουλάχιστον όχι στους ανθρώπους, και είναι πολύ αγαπητός από τον απλό λαό.⁶³¹ Η κυρίως Ελλάδα υιοθέτησε τη μορφή του δαίμονα μαζί με τα χαρακτηριστικά του, όπως αυτά τα γνώρισε από τη μινωική Κρήτη προσαρμόζοντάς τα όμως στα δικά της δεδομένα.⁶³² Η μορφή αυτή του δαίμονα πέρασε για πολλούς αιώνες στη λατρεία των Μινωιτών και των Μυκηναίων. Όταν σταμάτησε να ανθίζει η τέχνη της

---

⁶²⁵ Φωστίνη 2015, 10

⁶²⁶ Φωστίνη 2015, 10

⁶²⁷ Φωστίνη 2015, 10

⁶²⁸ Φωστίνη 2015, 10

⁶²⁹ Φωστίνη 2015, 12

⁶³⁰ Φωστίνη 2015, 34

⁶³¹ Φωστίνη 2015, 34

⁶³² Φωστίνη 2015, 34

χαρακτητικής χάθηκαν τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά της. Ο δαίμων χάθηκε μετά την Εποχή του Χαλκού μαζί με τα ανάκτορα.⁶³³

Καταληκτικά, οι επαφές της Κρήτης με την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο γίνονται φανερές ήδη από τη ΜΜ ΙΙ περίοδο⁶³⁴. Υβριδικά ζώα όπως ο δαίμων, η σφίγγα, ο γρύπας εμφανίζονται για πρώτη φορά πρώτα στη Φαιστό⁶³⁵. Ο Evans δεν ήταν ο πρώτος που υποστήριξε ότι ο δαίμων προέρχεται από την αιγυπτιακή Taweret, απλώς ήταν μια υπόθεση που ο ίδιος αργότερα υποστήριξε.⁶³⁶ Ο δαίμων απεικονίζεται κυρίως σε σφραγίδες αλλά και σε αγγεία και τεχνουργήματα όπως επίσης χαρακτηριστικό και μοναδικό παράδειγμα είναι η απεικόνισή του στον λίθινο τρίωνα από τα Μάλια⁶³⁷. Ο μινωικός δαίμονας κατά την περίοδο της Μέσης εποχής του χαλκού συνδέεται κυρίως με την υγρασία και την κάθαρση⁶³⁸. Κατά την Ύστερη εποχή του χαλκού οι λειτουργίες του δαίμονα αυτού γίνονται πιο περίπλοκες⁶³⁹. Πιο συγκεκριμένα, αρχίζει να γίνεται περισσότερο μιμητικός σε ανθρώπινες συμπεριφορές όπως για παράδειγμα το κυνήγι, η μεταφορά ζώων προς θυσία⁶⁴⁰. Οι μπλε πίθηκοι και ο γρύπας δρουν το ίδιο και τα τρία αυτά πλάσματα παρουσιάζονται ως υπηρέτες θεοτήτων. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο ο δαίμων αρχίζει να εγκαταλείπεται⁶⁴¹.

---

⁶³³ Φωστίνη 2015, 34

⁶³⁴ Φωστίνη 2015, 7

⁶³⁵ Φωστίνη 2015, 7

⁶³⁶ Φωστίνη 2015, 8

⁶³⁷ Φωστίνη 2015, 7

⁶³⁸ Rehak 1995, 215

⁶³⁹ Rehak 1995, 215

⁶⁴⁰ Rehak 1995, 216

⁶⁴¹ Φωστίνη 2015, 7

4.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η γεωγραφική θέση της Κρήτης κοντά στην Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή την έφερε νωρίς σε επαφή με άλλους πολιτισμούς. Παρ' όλα αυτά, υπήρξε μια πολιτιστική διαφοροποίηση του μινωικού πολιτισμού με τους υπόλοιπους. Μέσα από γραπτές πηγές της 18^{ης} δυναστείας αλλά και μέσα από μινωικά ευρήματα γίνεται φανερό η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους πολιτισμούς της Αιγύπτου και της Κρήτης.

Το επίπεδο των σχέσεων λοιπόν χαρακτηρίζεται από ανταλλαγές αντικειμένων και ανταλλαγές τεχνικών και ιδεών. Ο Polanyi δίνει δύο ορισμούς για το εμπόριο. Στην πρώτη περίπτωση το εμπόριο γίνεται με την ανταλλαγή προϊόντων ανάμεσα σε περιοχές είτε τα προϊόντα αυτά αποτελούν δώρα, είτε είναι τελετουργικά, είτε προϊόντα που δεν παράγονται στην περιοχή. Η δεύτερη περίπτωση είναι η κίνηση αγαθών μέσα από μία αγορά.⁶⁴² Όμως με την ανταλλαγή δώρων ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα γράμματα της Αμάρνα, είναι ευνόητο να θεωρήσει κανείς ότι υπήρχε αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο αυτών πολιτισμών και όχι απλή ανταλλαγή.

Η εμφάνιση της Αιγυπτιακής θεότητας (και όχι μόνο αφού υπάρχουν κι άλλα παραδείγματα ανταλλαγής μεταξύ των δύο αυτών πολιτισμών) στο μινωικό πάνθεο φανερώνει την πιθανότητα διάδοσης πολιτιστικών επιρροών απευθείας από την Αίγυπτο στη Μινωική Κρήτη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ελευθέριος Πλάτων, μαζί με τη μορφή μεταφέρονται και οι ιδιότητες της θεότητας από τον έναν πολιτισμό στον άλλο.⁶⁴³

Παλαιότερα υπήρχε η εντύπωση ότι άποικοι από την Αίγυπτο είχαν εγκατασταθεί στην Κρήτη φέρνοντας μαζί τους και την τεχνογνωσία, τη γλώσσα και ως συνέπεια και τη θρησκεία τους. Όμως οι σύγχρονες έρευνες έχουν δείξει ότι αυτό δε συμβαίνει και ότι η επαφή των δύο αυτών πολιτισμών προήλθε μέσω των εμπορικών επαφών⁶⁴⁴. Υπάρχουν όμως και απόψεις μελετητών που υποστηρίζουν ότι οι επαφές αυτές προέκυψαν από την ανάγκη των κατοίκων της Μεγαλονήσου να ταξιδέψουν σε μέρη εξωτικά και να φέρουν μαζί τους αντικείμενα σπάνια που προκαλούν θαυμασμό, ίσως για να μπορούν με αυτό

---

⁶⁴² Polanyi 1963, 30

⁶⁴³ Πλάτων 2006, 307

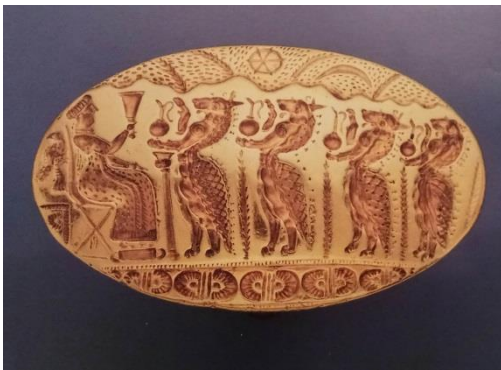
⁶⁴⁴ Πλάτων 2006, 305

τον τρόπο να ανταγωνιστούν τους υπόλοιπους λαούς και να αυξήσουν έτσι το κύρος τους ή ακόμα και να ανέβουν στη εξουσία⁶⁴⁵.

Επίσης αναφορικά με τη μνημειώδη αρχιτεκτονική και την υιοθέτηση διακοσμητικών μοτίβων, έρχεται να συμπληρώσει το γεγονός ότι υπήρχε αυτός ο ανταγωνισμός κατά κάποιο τρόπο ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πολιτισμούς αφού έτσι μπορούσε η Κρήτη να συναλλάσσεται σε ίδιο επίπεδο με την Αίγυπτο⁶⁴⁶.

Όσο αφορά στο σύστημα διαχείρισης της διοίκησης των ανακτόρων φαίνεται πως η Κρήτη κατά τη διάρκεια της δεύτερης χιλιετίας τείνει προς το σύστημα που είχε υιοθετήσει η Συρία, όμως όσο αφορά στο πολιτισμικό κομμάτι, που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία και αυτό που φαίνεται να βγαίνει ως συμπέρασμα και το ακολουθούν πολλοί μελετητές είναι ότι η Κρήτη τείνει να υιοθετεί χαρακτηριστικά της Αιγύπτου.⁶⁴⁷ Βέβαια, δεν είναι καθόλου εύκολο να βγει ένα τέτοιο συμπέρασμα αφού χρειάζεται αρχαιολογικά δεδομένα και πολλή μελέτη πάνω στο θέμα. Όμως υπάρχουν δεδομένα που δεν μπορούν να παραβλεφθούν, όπως για παράδειγμα, η ανταλλαγή σφραγίδων που φανερώνουν ανταλλαγές πεποιθήσεων και κουλτούρας.

Η εισαγωγή τελικών και «πιστοποιημένων» προϊόντων από την Αίγυπτο στην Κρήτη ξεκινάει κατά τη δεύτερη χιλιετία⁶⁴⁸. Μεταξύ των αντικειμένων που μεταφέρθηκαν και ενσωματώθηκαν στην Κρήτη υπήρχαν και εικόνες μεταφυσικών όντων δείχνοντας ότι αντάλασσαν κι άλλα πράγματα πέραν των απτών αντικειμένων⁶⁴⁹.

Εικόνα 25. Χρυσό δαχτυλίδι από την Τίρυνθα (15^{ος} π.Χ.). Weingarten 2000, 153

Πέραν όμως των εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πολιτισμούς φαίνεται ότι περνούν οι επαφές αυτές σε ένα άλλο επίπεδο ανταλλαγών που δεν αφορά στα υλικά αγαθά αλλά σε κάτι βαθύτερο.

⁶⁴⁵ Πλάτων 2006, 307

⁶⁴⁶ Πλάτων 2006, 307

⁶⁴⁷ Πλάτων 2006, 308

⁶⁴⁸ Wengrow 2010, 147

⁶⁴⁹ Wengrow 2010, 147

Γίνεται λόγος για τις θρησκευτικές ανταλλαγές ανάμεσα στους δύο αυτούς λαούς και πιο συγκεκριμένα μέσα από τη μεταφορά αυτών των αντικειμένων που αναφέρθηκαν παραπάνω (σκαραβαίος και Taweret).

Όπως προαναφέρθηκε υπάρχει απεικόνιση της θεότητας πάνω σε λίθινο τρίτονα από τα Μάλια με δύο αντικριστές Taweret που η μία κρατάει σπονδική πρόχου και πλένει τα χέρια της άλλης. Επίσης, στο δαχτυλίδι από την Τίρυνθα με τέσσερις Taweret να κατευθύνονται προς μια καθιστή γυναικεία μορφή που είναι η θεότητα του ήλιου και να της προσφέρουν πρόχους, ανάμεσά τους υπάρχουν χωρίσματα με φυτά. Είναι λοιπόν ένας μινωικός δαίμονας που επαναλαμβάνεται στην ίδια σκηνή και έχει πάρει μινωικά χαρακτηριστικά. Είναι δηλαδή περισσότερο εκλεπτυσμένη⁶⁵⁰. Τέλος, οι μινωίτες δεν εισήγαγαν μόνο τα αντικείμενα από την Αίγυπτο αλλά εισήγαγαν και τη λατρεία που συνόδευε τα αντικείμενα αυτά και αργότερα η λατρεία αυτή μεταλαμπαδεύτηκε και στη μυκηναϊκή Ελλάδα ακόμα πιο εκλεπτυσμένη με πολύ όμορφα χαρακτηριστικά, όπως φαίνεται στο δαχτυλίδι από την Τίρυνθα που παριστάνει πομπή μινωικών δαιμόνων προς μια θεότητα.

Ολοκληρώνοντας το θέμα με την Taweret θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί πως σύμφωνα με τον Evans εμφανίζεται να μεταφέρει όλων των ειδών τα ζώα για θυσία αλλά και να ηγείται των ζώων (σφραγίδα από την Κρήτη και τμήμα φρέσκου από τις Μυκήνες) όμως εμφανίζεται και ως προστάτης ενός νέου αρσενικού θεού (αναπαραστάσεις κοσμημάτων από Φιγαλεία και Κυδωνία)⁶⁵¹ και ο λόγος που αναφέρεται είναι για να γίνει φανερό ότι η μορφή αυτή εισήλθε από την Αίγυπτο στην Κρήτη αλλά δεν έμεινε μόνο εκεί, έγινε γνωστή και στον Μυκηναϊκό κόσμο.

Ο Peatfield ομαδοποίησε, βασιζόμενος στον Sir Arthour Evans και τον Nilsson, τα βασικά χαρακτηριστικά της μινωικής θρησκείας ως εξής: η εστίαση σε μία θηλυκή θεότητα, η παρουσία μιας μικρότερης ανδρικής θεότητας πιθανόν σύντροφος της θηλυκής θεότητας, η χρήση ιερών συμβολικών ζώων (συνηθέστερα είναι ο ταύρος και τα πτηνά), η εικονογραφική αναπαράσταση υπερφυσικών, υβριδικών ζώων όπως ο μινωικός δαίμονας, η πρακτική διαφόρων τελετουργιών και τέλος η έμφαση στο κόσμο της Φύσης

---

⁶⁵⁰ Weingarten 2012, 371

⁶⁵¹ Evans 1930, 441-465

και της γονιμότητας, πράγμα απόλυτα λογικό αφού απευθύνεται σε μια οικονομία που βασίζεται στη γεωργία⁶⁵².

Η εμφάνιση της Αιγυπτιακής θεότητας στο μινωικό πάνθεο είναι μια ένδειξη της διάδοσης πολιτιστικών και θρησκευτικομαγικών επιρροών απευθείας από την Αίγυπτο στη Μινωική Κρήτη. Όσο αφορά, λοιπόν, στο εμπόριο τα πράγματα είναι περισσότερο σύνθετα, αφού η ανταλλαγή υλικών αγαθών φέρει μαζί της και πολιτιστικά χαρακτηριστικά, πράγμα που είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον καθώς μελετά κανείς την εποχή του χαλκού και προκαλείται θαυμασμός όταν γίνεται αντιληπτό ότι δύο τόσο πρώιμοι πολιτισμοί είχαν έρθει τόσο κοντά.

Ανακεφαλαιωτικά, εισήλθαν στην Κρήτη από την Αίγυπτο στοιχεία που αφορούν σε ιδεολογικά χαρακτηριστικά, γνώσεις, εικονογραφία, ιατρική, θρησκεία, ιδέες, πεποιθήσεις, συμβολισμούς και τεχνοτροπία.⁶⁵³

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Φθάνοντας στο τέλος της εργασίας αυτής μπορώ να εκφράσω τον θαυμασμό μου για τον τρόπο που δυο πολιτισμοί τόσο μακρινοί, για τα δεδομένα της εποχής, είχαν έρθει τόσο κοντά και αντάλασαν προϊόντα, τεχνογνωσία, ακόμα και θεότητες, με το τελευταίο να αποτελεί το αποκορύφωμα της επαφής Κρήτης - Αιγύπτου. Κατά τη γνώμη μου το γεγονός αυτό μόνο να μας διδάξει μπορεί σήμερα.

Είναι αξιοθαύμαστο το γεγονός να ανακαλύπτει κανείς σήμερα ότι οι δύο αυτοί πολιτισμοί είχαν έρθει τόσο κοντά, με τον έναν να εισάγει από τον άλλον κάτι παραπάνω από απλά προϊόντα, κάτι παραπάνω από τεχνογνωσία, κάτι που ξεπερνά το υλικό και προχωράει στη σφαίρα του πνευματικού και αυτό είναι ο συμβολισμός που φέρει ο σκαραβαίος.

Η Κρήτη υιοθέτησε μια θεά από την Αίγυπτο και την προσάρμοσε στα δικά της χαρακτηριστικά και στον τρόπο ζωής των κατοίκων της. Είναι ένα αρχαιολογικό

---

⁶⁵² Peatfield 1995, 218

⁶⁵³ Warren 2000, 28

δεδομένο που δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί και προσωπικά μου προκαλεί θαυμασμό, διότι παρόλο που είναι δύο από τους αρχαιότερους πολιτισμούς της Ευρώπης φαίνεται να παρέλειψαν το γεγονός ότι τους χωρίζει η θάλασσα και αποφάσισαν να έρθουν κοντά ώστε να έχουν διπλωματικές σχέσεις.

Τη σήμερον εποχή δυστυχώς εκτός από οικονομικές διαφορές ανάμεσα σε δύο χώρες υπάρχουν και θρησκευτικές διενέξεις. Η περίπτωση της Κρήτης - Αιγύπτου μπορεί να επιδείξει τον τρόπο που δύο λαοί μπορούν να ζουν μεταξύ τους ομαλά και να ανταλλάσσουν ιδέες, αντικείμενα και πολλά ακόμα χαρακτηριστικά του πολιτισμού τους.

Κλείνοντας λοιπόν, το θέμα της εργασίας αυτής θέλω να εκφράσω τη χαρά μου που μου δόθηκε η δυνατότητα να ερευνήσω περισσότερο τα δεδομένα που έχουν φέρει κοντά αυτούς τους δύο πολιτισμούς, Η Κρήτη και η Αίγυπτος έζησαν ειρηνικά για 3 χιλιετίες και ανέπτυξαν τόσο ισχυρούς δεσμούς που ακόμη και σήμερα είναι ευδιάκριτοι.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ **Αλεξίου Σ.** 1972. «Περι των μινωικών «Δεξεμανών Καθαρμού», Κρητ.Χρον. 24. 414-434
- ❖ **Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη Μ.** 2000. «Δεύτερη Μεταβατική Περίοδος στην Αίγυπτο (Hyksos) Αρχή Νέων Ανακτόρων στην Κρήτη (MM III-ΥΜ ΙΑ) (1648-1550 π.Χ.)» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών, σελ.80-82, Αθήνα
- ❖ **Γιαννακόπουλος Π.** (μετάφραση). 1992. *Ομήρου Οδύσσεια*. Αθήνα
- ❖ **Γκιργκένης Σ.** (μετάφραση). 2001. *Ησίοδος Έργα και Ημέρες*. Θεσσαλονίκη
- ❖ **Κυριακίδης Ε.** 2000. «Δύο ξόρκια των Αιγυπτίων στη γλώσσα των Keftiu», στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών, σελ. 193, Αθήνα
- ❖ **Μαρωνίτη Δ. Ν.** (μετάφραση). 1964. *Ηροδότου Ιστορίαι*, τόμος πρώτος. Αθήνα
- ❖ **Μιχαηλίδου Α.** 2005. Τεχνολογία του Μετάλλου και Εμπόριο στην Εποχή του Χαλκού στο *Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών αποθετήριο Ήλιος*. Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/18
- ❖ **Μικράκης Μ.** 2000. «Μουσική στην Κρήτη και την Αίγυπτο, ένα ιδιαίτερο πεδίο ανάπτυξης πολιτισμικών δεσμών» στο *Κρήτη- Αίγυπτος Πολιτισμοί τριών χιλιετιών* (Μελέτη) 162-169
- ❖ **Παναγιωτάκη Μ.** 2000. «Σκαραβαίοι» στο Α. Καρέτσου (επιμ.) *Κρήτη-Αίγυπτος- Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Ηράκλειο, σ. 302-335 (Κατάλογος)
- ❖ **Παναγιωτάκη Μ.** 2000. «Crete and Egypt: Contacts and relationships seen through vitreous Materials» στο Α. Καρέτσου (επιμ.) *Κρήτη-Αίγυπτος- Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Ηράκλειο, σ. 154-161 (Μελέτη)
- ❖ **Πλάτων Α.** 2006. «Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχόμενων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου», *Πρακτικά Συνεδρίου Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή*, Γερμανία σ. 305-324
- ❖ **Τζαμτζής Α.** 2003. Το θαλάσσιο ταξίδι στους αρχαίους κόσμους στο *Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών αποθετήριο Ήλιος*. Ημερομηνία πρόσβασης 3/3/18
- ❖ **Τζαχίλη Ι.** 1997. *Υφαντική και Υφαντές στο Προϊστορικό Αιγαίο 2000 – 1000 π.Χ.* Ηράκλειο Κρήτης

- ❖ **Τζαχίλη Ι.** 2000. «Αιγυπτιακές και Μινωικές ενδυμασίες: Πολιτισμικές διαφορές και συμπληρωματικότητα» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) *ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, σελ.71-77, Αθήνα
- ❖ **Ζώης Α.** 1996. *Κνωσός, το εκστατικό όραμα*, Ηράκλειο
- ❖ **Φιλιπποπούλου Γ.** 2017. *Uluburun και Cape Gelidonya: Χαναανίτικοι Αμφορείς και Θαλάσσιες Μεταφορές στη Μεσόγειο την Υστερη Εποχή του Χαλκού*, Ρόδος
- ❖ **Φωστίνη Β.** 2015. *Ο Μινωικός Δαίμων στις τέχνες στο Αιγαίο την Εποχή του Χαλκού*. Αθήνα
- ❖ **Χαραλαμπίκης Χ.** (επιμ.). 2014. *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ **Åströms P.** 1991. *Archaeology* vol. LXXXVIII., σ. 3-15
- ❖ **Âstrôm P.** 1961-1962. «Remarks on Middle Minoan Chronology», Κρητικά Χρονικά τόμος 15-16, 137-48
- ❖ **Blakolmer F.** 2015. «His Iconographycal Prototype Taweret. On the Character of Near Eastern Relegious Motifs in Neopalatial Crete» *There and Back Again – the Crossroads II* Jana Mynářová, Pavel Onderka and Peter Pavúk (επιμ.) 197-219
- ❖ **Bard K.** 2008. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*, Blackwell Publishing
- ❖ **Ben-Tor D.** 2011. “Egyptian-Canaanite Relations in the Middle and Late Bronze Ages as Reflected by Scarabs” *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature*. Boston (ed.) S. Bar
- ❖ **Bietak M.** 2010 «Minoan presence in the pharaonic naval base of Peru-nefer» *BSA* Vol. 18, 11-24, (jstor ημερομηνία πρόσβασης 17/10/17)
- ❖ **Cirlot J. E., Sage J.** 1962. «A Dictionary of Symbols», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol.21, No.2, 59
- ❖ **Cirlot J.E.**, *A Dictionary of Symbols*, New York, 1971

- ❖ **Cline E.** 1991. «Contact and Trade or Colonization? Egypt and the Aegean in the 14th -13th Centuries B.C.» *Trade with and within Mycenaean Palatial Civilization: 1600-1200 B.C.*, University of Texas
  - _ 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Bronze Age Aegean.* (BAR) Oxford.
  - _1999. *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean.* *Journal of the American Oriental Society.* Vol. 119 130-131
- ❖ **Cline D. and Cline E.** 2015. *Text Messages, Tablets, and Social Networks: The “small world” of the Amarna letters.* Charles University in Prague
- ❖ **Cucuza N.** 2000. «Egyptian Amphorae» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) *ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, σελ. 101-106 , Αθήνα
- ❖ **Davis E.** 2000. «The Egyptian influence on Minoan figure painting» στο *Κρήτη-Αίγυπτος Πολιτισμοί τριών χιλιετιών* (Μελέτη) 64-70
- ❖ **Evans, A.** 1921—1936. *The palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos.* 7 τόμ. London: Macmillan. Online–Resource. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/evans1921ga>
- ❖ **Frankfort H.** 1936/1937. «Notes on the Cretan Griffin» *BSA* Vol. 37. 106-122
- ❖ **Gates Ch.** 2004. “The Adoption of Pictorial Imagery in Minoan Wall Painting: A Comparativist Perspective” *The American School of Classical Studies at Athens* Vol. 33, 27-46
- ❖ **Goldman B.** 1960. «The Development of the Lion-Griffin» *AJA* Vol. 64, No. 4, 319-328
- ❖ **Gillet Ch.** 1906. *The Ward Collection of Egyptian Scarabs.* *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 1. 43-15. Ημ. Πρόσβασης 3/3/18
- ❖ **Giveon R.** 1985. *Egyptian Scarabs from Western Asia from the Collections of the British Museum*, Universitätsverlag Freiburg Vondenhoeck & Rusprecht Gottingen
- ❖ **Hughes – Brock H.** 2000. «Animal, Vegetable, Mineral some Evidence from Small Objects» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) *ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, σελ. 101-106 , Αθήνα 120-17

- ❖ **Knapp B.** 1992. “Bronze Age Mediterranean Island Cultures and the Ancient Near East” *ASOR*. 52-72 www.jstor.org (ημ. πρόσβασης 13/04/2010)
- ❖ **MacGillivray J. A.** 2013. Absolute Middle Minoan III — the bigger picture: early Neopalatial Crete's relations with the ancient Orient in the mid-second millennium BC. *BSA* Vol. 21, 221-224
- ❖ **Marinatos N.** 1998. «The Tell el-Dab‘a paintings: A Study in Pictorial Tradition» *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant*, Vol. 8, 83-99
  - _ 2010. “Lions from Tell el Dabca”. *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant*, Vol. 20, 325-355
- ❖ **Mayhew A., Neale C. W. (κ.ά.).** 1985. «Markets in the Ancient Near East: A Challenge to Silver’s Argument and use of Evidence, *The Journal of Economic History*, Vol 45, No 1, 127-134 (jstor ημερομηνία πρόσβασης 29/5/17)
- ❖ **Moran L. W.** 2003. *Amarna Studies: Collected Writings*. Edited by John Huehnergard
- ❖ **Morgan L.** 2000. «An Aegean Griffin In Egypt The Hunt Frieze At Tell El-Dabaca», *Egypt And The Levant*, Kairo, 9-323
- ❖ **Myer I.** 1836-1902, επιμ. (1894). *Scarabs. The history, manufacture and religious symbolism of the scarabaeus in ancient Egypt, Phoenicia, Sardinia, Etruria, etc. Also remarks on the Learning, philosophy, arts, ethics etc., of the ancient Egyptians, Phoenicians etc.* Λονδίνο. Ανακτήθηκε στις 4/11/2009 ημερομηνία πρόσβασης 8/2/1016
- ❖ **Panagiotaki M.** 2015. “Egyptian Blue: The Substance of Eternity” *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*. (επιμ.) Colin F. McDonald, Eleni Hatzaki, Stelios Andreou, 107-113
- ❖ **Papadimitriou N., Kriga A.** 2012. “ ‘Peripheries’ versus ‘cores’: The integration of secondary states into the world-system of the Eastern Mediterranean and the Near East in the Late Bronze Age (1600-1200 BC)” *Exchange Networks and Local Transformations*. (επιμ.) Maria Emanuela Alberti: 9-21
- ❖ **Paetfield A.** 1995. «Water, Fertility, and Purification in Minoan Religion» *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* No. 63. 217-227
- ❖ **Phillips J.** 2010. “Egypt” *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* Cline. H. Eric (ed.). 820-823

- ❖ **Polanyi K.** 1963. «Ports of Trade in Early Societies» *The Journal of Economic History* Vol. 23, No. 1 30-45
- ❖ **Reed B. N.** 1976. «Griffins in Post-Minoan Cretan Art» *The American School of Classical Studies at Athens* Vol.45, No. 4, 365-379
- ❖ **Rehak. P.**1995. «The ‘Genius’ in Late Bronze Age Glyptic: the Later Evolution of an Aegean Cult Figure» in W. Müller (ed.), *Sceaux Minoens et Mycéniens* [CMS Beiheft 5] 215-231
- ❖ **Renfrew C. & Bahn P.** 2011. *Αρχαιολογία: Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές εφαρμογές* Αθήνα
- ❖ **Shaw, M. C.** 1970 «Ceiling Patterns from the Tomb of Hepzefa» *AJA* 74, 25-30.
- ❖ **Torelli M.** 2004. «Η μάχη για τους θαλάσσιους δρόμους 100 – 300 π.Χ.» στο *η Μεσόγειος στην Ιστορία* Abulafia David Αθήνα 99-121
- ❖ **Walberg G.** 1992. «The Finds at Tell el-Dab‘a and Middle Minoan Chronology» *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant, Vol. 3.* 157-159
- ❖ **Ward A. W.** 1994. «Beetles in Stone: The Egyptian Scarab», *ASOR*, σ. 186-202
www.jstor.org ημερομηνία πρόσβασης 6/2/2016
- ❖ **Warren P.** 2000. «Crete and Egypt: The Transmission of Relationships» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) *ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, σελ. 101-106 , Αθήνα 24-28
- ❖ **Weingarten, J.** 1991. “The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice” *Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology* (επιμ.) Luca Bombardieri Vol I: 371-378
  - _1991. ‘The Transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius: A Study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age’ *Studies in Mediterranean*
  - _2012. “The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice” *BSA*, 371-378
- ❖ **Wengrow D.** 2010. 'The voyages of Europa: ritual and trade in the Eastern Mediterranean, circa 2300-1850 BC'. In *Parkinson, W. and Galaty, M. (Eds.). Archaic State Interaction: the Eastern Mediterranean in the Bronze Age* (Santa Fe: School for Advanced Research), 141-160

- ❖ **Westbrook R.** 2000. «Babylonian Diplomacy in the Amarna Letters, *Journal of ASOR*, Vol 120, 377-382 (jstor ημερομηνία πρόσβασης 28/5/17)
- ❖ **William J. M.** 1995. *Texts from the Amarna Period in Egypt*. (επιμ.) Edmund S. Meltzer. Atlanta Georgia

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- ✚ Εικόνα 1 από Papadimitriou N., Kriga Δ. 2012. “ ‘Peripheries’ versus ‘cores’: The integration of secondary states into the world-system of the Eastern Mediterranean and the Near East in the Late Bronze Age (1600-1200 BC)” *Exchange Networks and Local Transformations*. (επιμ.) Maria Emanuela Alberti: 9-21
- ✚ Εικόνα 2 από Παναγιωτάκη Μ. 2000. εικόνα 107 «Πειρδέραιο» » στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.126, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 3 από Μπίχτα Κ. 2000. Εικόνα 118^α. «Ρυτό από αυγό στρουθοκαμήλου» » στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.139, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 4 από Καβουλάκη Ε. 2000. Εικόνα 219 «Αμφορέας Ttuthmosis III» » στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.220, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 5 από Shaw J.W. 2000. Εικόνα 2c «Patterns» » στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Μελέτη), σελ.54, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 6 από Μπίχτα Κ. 000. Εικόνα 293 «Τοιχογραφία με «κυανοπιθήκους» και πτηνά» » στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.299, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 7 από Betancourt P. 2000. «Τοιχογραφία τους ρυτοφόρου από το ανάκτορο της Κνωσού στον διάδρομο πομπής. ΥΜ ΙΙ. Αντίγραφο του Cameron» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.89, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 8 από Betancourt P. 2000. «Τοιχογραφία 18η Δυναστεία Hatshepsut (1490-1468 π.Χ.) από τις Θήβες Αιγύπτου, τάφος Rekh-mi-re» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.90, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 9 από Betancourt P. 2000. «Τοιχογραφία 18η Δυναστεία, βασιλεία Tuthmosis III-Amenhotep II (1490-1412 π.Χ.) από τις Θήβες Αιγύπτου, τάφος Senmut» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.90, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 10 από Bietak M. 2010 «Minoan presence in the pharaonic naval base of Peru-nepfer» *BSA* Vol. 18, 11-24, (jstor ημερομηνία πρόσβασης 17/10/17)

- ✚ Εικόνα 11 από Marinatos N. 2010. “Lions from Tell el Dabca”. *Ägypten und Levante /Egypt and the Levant*, Vol. 20, 325-355
- ✚ Εικόνα 12 από Morgan L. 2000. «An Aegean Griffin In Egypt The Hunt Frieze At Tell El-Dabaca», *Egypt And The Levant*, Kairo, 9-323
- ✚ Εικόνα 13 από Morgan L. 2000. «An Aegean Griffin In Egypt The Hunt Frieze At Tell El-Dabaca», *Egypt And The Levant*, Kairo, 9-323
- ✚ Εικόνα 14 από Marinatos N. 2010. “Lions from Tell el Dabca”. *Ägypten und Levante /Egypt and the Levant*, Vol. 20, 325-355
- ✚ Εικόνα 15 από Marinatos N. 2010. “Lions from Tell el Dabca”. *Ägypten und Levante /Egypt and the Levant*, Vol. 20, 325-355
- ✚ Εικόνα 16 από Marinatos N. 2010. “Lions from Tell el Dabca”. *Ägypten und Levante /Egypt and the Levant*, Vol. 20, 325-355
- ✚ Εικόνα 17 από Μπάνου Ε. 2000. «Ο Amenhotep και οι σχέσεις του με το Αιγαίο» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.246, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 18 από Κυριακίδης Ε. 2000. «Δύο ξόρκια των Αιγυπτίων στη γλώσσα των Keftiu» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.193, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 19 από McDonald C. 2000. «Πώμα του Khyan» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.83, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 20 από Πλάτων Λ. 2006. «Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχόμενων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου», Πρακτικά Συνεδρίου Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή, Γερμανία σ. 305-324
- ✚ Εικόνα 21 από Weingarten, J. 2012. “The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice” *BSA*, 371-378
- ✚ Εικόνα 22 από Roursat J. C. 2000. Εικόνα 43 «Τρίτωνας» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.164, Αθήνα
- ✚ Εικόνα 23 από Φωστήνη Β. 2015. Ο Μινωικός Δαίμων στις τέχνες στο Αιγαίο την Εποχή του Χαλκού. Αθήνα
- ✚ Εικόνα 24 από Φωστήνη Β. 2015. Ο Μινωικός Δαίμων στις τέχνες στο Αιγαίο την Εποχή του Χαλκού. Αθήνα
- ✚ Εικόνα 25 από Weingarten J. 2000. «Χρυσό δαχτυλίδι από την Τίρυνθα (15ος π.Χ.)» στο Καρέτσου Α. (επιμ.) ΚΡΗΤΗ-ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Κατάλογος), σελ.153, Αθήνα